

„Учењето треба да биде насочено кон тоа децата да научат да поставуваат прашања, дури и сосема незгодни прашања, и од нив да не се бараат точни, туку највистинити одговори. Тие треба да учат дека вистината и лагата се чувствуваат со телото. Вистината како леснотија, лагата како грч и тежина. Така ќе научат да размислуваат за тоа што учат, за светот околу себе, така ќе почнат вистински да мислат.

Потребно е да постојат посебни предмети на кои ќе се учи за благодарноста, за сочувството, за одговорноста, за толеранцијата, низ практична настава, со излегување на улица и по пазари, да се заблагодаруваат на продавач(к)ите, на возачите, на чистач(к)ите, на дрвјата, на сонцето... да се оддава чест и да се слави секој што умее да смисли или да открие нешто добро.“

Исидора Жебељан,

жена, уметница, композитор, директор,
изведувач, професорка, академик, човек...

1967 – 2020

Издавач:
Коалиција МАРГИНИ

Лектор:
Виолета Караџовска-Стојанова

Илустрација на насловна страна и графичко уредување:
Студио Игор Делов, 2020

■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BOSNIA AND HERZEGOVINA | MACEDONIA | ALBANIA

Лина Костарова Унковска

**Имаме ли победник?
Родови нееднаквости
во здравјето и
животните перспективи
на адолесцентите од
Северна Македонија**

Наоди од Студијата
– Однесувања поврзани
со здравјето кај децата
на училишна возраст
(11, 13 и 15 год.)
HBSCM, 2018

Содржина

- 11 **За што говори оваа публикација**
- 14 **Основни обележја на патријархалната култура и вредности**
- 16 Културен феминизам – концептуална рамка за разбирање на родовите нееднаквости
- 18 **НВSCM Студија – извор на податоци за родовите нееднаквости во здравјето на младите од Северна Македонија**
- 22 **Родовата (не)еднаквост како социјално-културен конструкт**
- 23 Патријархална културна матрица, генератор на родовите нееднаквости
- 24 Македонското традиционално семејство и родовите нееднаквости
- 28 Образованието на македонската традиционална заедница и родовите нееднаквости

- 37 Улогата на медиумите во формирање на родовите нееднаквости
- 39 Адолесценцијата – контекст на брзи, фундаментални промени во животот на децата**
- 40 Задоволство и квалитет на животот во раната адолесценција
- 42 Родови нееднаквости во менталното и во емоционалното здравје на младите
- 49 Родови нееднаквости во експериментирањето со ризици во раната адолесценција
- 57 Сексуалноста и семејното насилство врз децата – табуа на патријархалната култура**
- 57 Сексуалноста и првите партнерски релации во раната адолесценција
- 66 Семејно насилство и сексуална злоупотреба на децата
- 79 Заклучни коментари, импликации и препораки**

Листа на кратенки

ИЈЗ

Институт за јавно здравје

ЛГБТ

Лезбијки, геј, бисексуалци и трансродови лица

МЗ

Министерство за здравство

МОН

Министерство за образование и наука

СЗО

Светска здравствена организација

ХБСЦМ

Студија за однесувањата поврзани со здравјето кај децата на училишна возраст во Северна Македонија

НВSC

Health Behavior in School Aged Children, Study

НВSCM

Health Behavior in School Aged Children Study in Macedonia

УНИЦЕФ

Фонд за деца при Обединетите Нации

УНФПА

Фонд за популација на Обединетите Нации

За што говори оваа публикација

Проучувањето на родовите нееднаквости меѓу младите, во традиционална заедница каква што е Северна Македонија, неодоливо почнува со интересот за нејзината традиционална култура – нејзините норми, вредности, родови улоги и очекувања, и начинот на кој тие се негуваат и се пренесуваат низ генерации, но и хоризонтално, низ институциите на системот.

Оваа публикација има за цел да ги проблематизира тие вредности, користејќи истражувачка евиденција од повеќе извори, со чија помош можат да се проценуваат и да се следат ефектите на доминацијата и контрола што овие вредности ги промовираат, врз здравјето и врз добросостојбата на младите. Општество организирано околу принципите на контрола и на доминација, водат кон најразлични форми на опресија, сеедно од каде се тргнува, од родот, класата, религијата или од етницитетот. Сите форми на групно засновани нееднаквости се сплотени околу поддршката на патријархалната култура (5).

Целта е да се понудат аргументи за менување на патријархалната културна матрица на родовите нееднаквости, што традиционалната заедница ги наметнува како амбиент на учење и развој, и да се изнајдат други, подобри и поздрави решенија.

Критичкото преиспитување на традиционалните родови норми е неопходно да се постави на рамниште од повеќе меѓусебно поврзани контексти, какви што се економскиот, културниот, социјалниот, образовниот, кои го одредуваат текот и крајниот домет на развојот на детето, и заедницата. Во ова голем удел има и степенот на почитување на детските права на еднаквост, учество и заштита, за чие остварување заедницата има најголема одговорност.

Текстот понатаму говори за моделирањето на родовите нееднаквости во семејството и во училиштето, како непосредни средини за учење и развој и највлијателни агенси на промени, и каде што активното учество на децата би можело да направи големо поместување напред. Имено, традиционалната заедница не го препознава доволно социјалниот капитал на детското учество, за да го искористи за негово и свое добро. Детското информирано и активно учество во животот на семејството и во училишната заедница, може многу да придонесе во менување на стереотипните ставови и однесувања поврзани и со родовите улоги и нееднаквости (30).

Адолесценцијата е уште еден неодминлив контекст за проучување на однесувањата на младите и за нивно подобро разбирање. Раната адолесценција (11-15 год.) е најкритичниот период на обликување на родовите ставови, како кај девојчињата така и кај момчињата, особено во услови кога пубертетот носи нови, интензивни очекувања поврзани со родот (1). Соочувањето со родовите нееднаквости во периодот на формирање на сопствените идентитети, на раните сексуални искуства, на првите романтични релации, низ кои се градат (само)довербата и позициите на младите во заедницата, се големи и често непремостливи предизвици за младите, од чии исходи зависат нивните идни животни избори и однесувања. Конечно, корените на ризичните однесувања и насилствата меѓу младите, како избор, реакција или последица на проблемите за кои тие немаат решение, а најчесто немаат ни соодветна поддршка од возрасните, ќе треба да се побараат во институциите на системот (семејството, образованието, здравствената, социјалната и правната заштита на децата), како нивни можни генератори. Евиденцијата за родово заснованото семејно насилство, на пример, може да помогне во откривањето на изворите и на обрасците на насилството што децата ги преземаат од возрасните и продолжуваат да ги користат непречено во училиштето, меѓу врстниците, во партнерските и во другите релации.

Оттука, на родовите (не)еднаквости треба да се гледа како на културно-социјален феномен, што еднакво ги засега сите страни, на сите полиња на дејствување, при што прашањето на човековите и на детските права, мора да биде дел од решението и унапредување на состојбите.

Основниот интерес за темата на родовите нееднаквости се потпира врз богатата истражувачка евиденција за однесувањата

поврзани со здравјето на децата од Северна Македонија, чии одговори сведочат за улогата на семејството, но и на училиштето, врсничката група, медиумите и јавните простори во кои младите се воспитуваат и учат да станат рамноправни граѓани на заедницата. Врз основа на добиените истражувачки резултати, со оваа публикација го отвораме и прашањето на позицијата на најранливите, скриени од јавноста, дискриминирани млади, по пол, род, сексуална ориентација и други видови нееднаквости, поврзани со нерамноправната распределба на моќи, и нивната злоупотреба врз другиот, различниот.

Основни обележја на патријархалната култура и вредности

На кој начин патријархалната култура и вредности се контекстуално условени и самоодржливи, објаснува социологот Ален Џонсон (2), кој го опишува патријархатот како машко-центрична, машко-идентитетска, машко-доминирачка социјална структура, која во машката недоверба и стравот од другите мажи ја препознава неговата главна мотивирачка сила.

„Водечки вредности на патријархалната култура се 'контролата и доминацијата', кои за мажот, всушност, значат безбедност и заштита од други мажи. Динамичката спрега помеѓу контролата и стравот е тоа што го одржува патријархатот како систем, кој се напојува со компетитивност, агресија и опресија како негови основни механизми и средства на одржливост. Патријархатот го осилува мажот да бара сигурност, статус и други привилегии преку преземањето контрола и попречувањето на другите (мажи) да ја имаат контролата врз неговиот живот и повредувања. Да се биде во контрола станува неговото најсилно орудие. Од една страна, тоа е гаранција да се биде безбеден од можните загуби и повреди, а од друга, најлесен начин за остварување на сопствените желби и потреби. Во таа смисла, и покрај тоа што за патријархатот обично се говори како за однос помеѓу мажот и жената, многу поклучно е дека тој фактички се потпира на она што се случува меѓу мажите. Опресијата врз жените е важно обележје на патријархатот, но парадоксално, тоа не е и неговиот најважен момент.“

Иако угнетувањето на жената не е во основата на патријархатот, општествениот систем што е машко-центричен и машко-контролиран неизбежно наметнува вредности што ја фаворизираат машкоста и машките црти, над женскоста (женските црти). Во таквиот систем, и мажот и жената се охрабрени да ја видат жената

како создадена да ги задоволи потребите на мажот (3). Патријархалната култура на жената гледа како на помалку вредна, како на „получовек“, на која помалку ѝ се верува, особено кога наступува со обвиненија против мажот за сексуално вознемирување или напад. Истата култура ѝ доделува на жената многу различни улоги. Пред сè, таа е антипод на мажот. Сè што е женско, не смее да биде машко. Мажот е силен, независен, мажествен, бесчувствителен, агресивен, цврст, одлучен, рационален, надмен, додека жената, ако е „вистинска жена“, е неговата спротивност – зависна, ранлива, емотивна, слаба, емпатична, чувствителна, нежна, грижлива. Во патријархалната култура „вистинскиот човек“ и „вистинската жена“ се потполно одвоени ентитети.

Повеќето мажи се далеку од врвот на моќта, па тогаш жената може да биде и трофеј, со кој тој ќе ја докажува својата вредност пред другите мажи. Кога мажот е оштетен и губи, патријархалната жена ја презема на себе неговата вина, разочарување и бес (4). Но, не е жената таа што ултимативно и до крај ја потврдува вредноста на мажот. Конечно, тој зависи од другите мажи – тренери, пријатели, колеги, соработници, спортски фигури, татковци или ментори. Тие се оние што го верификуваат. Мажите во патријархалната култура ги користат жените и да се поврзат со пријателите, или со други мажи, преку заедничко исмевање, релативизирање и, во најлош случај, со групен напад и силување.

Сите општествени системи на групно-базирано угнетување, коегзистираат со сексизмот и патријархалните структури. Расата, етницитетот, религијата, класата и многу други променливи ја структурираат и ја верификуваат нееднаквоста. Притоа, и мажот и жената можат да бидат привилегирани, или обесправени, преку нивните позиции кај овие ентитети. И жените, како и мажите, можат да угнетуваат припадници/чки на поранливите групи. Колку привилегии ужива човекот, ќе зависи од општествените позиции што ги има и како тие позиции се вреднувани во заедницата во кое тој/таа живеат.

Во современото македонско општество, угнетувањето врз основа на етничко и на класно (имотно) обележје е преполно со сексизам. Сите форми на опресија влечат линија од заеднички корени, од општество организирано околу принципите на контрола и на доминација, сплотени околу поддршката на патријархалната култура. Еднаквоста на жената нема да биде соодветно адресирана ако се

задоволиме со напорите таа да добие поголемо парче од колачот, нагласува Фалуди (5). Ако е тоа целта, некои жени секако ќе успеат во тоа, но тие ќе бидат меѓу оние машко-центрични, мачо-жени, што е само потврда за патријархалните вредности, а не и закана за патријархалниот поредок (5). Токму тие жени, самите, ќе придонесат на опресијата на другите – според класна, етничка и други припадности, како и кон жените, помалку машко-центрични, кои само поради тоа остануваат заробени во својата непроменлива, инфериорна позиција.

Културен феминизам – концептуална рамка за разбирање на родовите нееднаквости

Во обидот да се согледаат вистинските можности и предизвици во менување и напуштање на жилавите и отпорни патријархални вредности, концептуално најблизок е „културниот или релацискиот феминизам“ (3) кој нуди поинаква рамка за разбирање, а оттука и за акција во намалување на родовите нееднаквости – пристап од кој полза можат да имаат сите членови на заедницата.

Културниот или релацискиот феминизам е концепт што нуди добросостојба за сите членови на заедницата, не само за жените. Тој е чувствителен и за цената на моќта што едните ја злоупотребуваат за опресија врз другите. Застапувајќи ја тезата дека ниту едно човечко суштество, независно дали е маж, жена, дете, или нешто друго, не напредува кога хипермаскулиноста се глорификува, а женските квалитети какви што се грижата, чувствителноста и сочувството се деградираат, и кога човековите особини ги делиме на машки и на женски. Никој не напредува во заедница во која сите машки членови се принудени да преземат хипермажествени атрибути, по цената на потиснување и негирање на „женственоста“, наспроти жените, кои мораат да се идентификуваат со исклучиво традиционални „женски“ црти, додека сите други родови форми се отфрлени, како различни, непрепознатливи, или болни. Културниот (релациски) феминизам нуди разбирање на комплексните, динамични и недофатливи (флуидни) контексти, нуди поддршка на сите активно вклучени страни, на оние најранливите и немоќни, но и на оние најмоќните што исто така страдаат поради моќта со која им нанесуваат болка на послабите. Се почеста е евиденицијата дека и тие самите тешко се

вклопуваат во претпоставената слика за себе (3), со која и покрај сите обиди тешко се носат, па покрај на другите, си наштетуваат и себеси.

Дека овој концепт може да биде оправдан во обидите за поголемо приближување кон родовите еднаквости, ќе се обидам да аргументирам со наодите од Студијата за однесувањата поврзани со здравјето на децата од училишна возраст (11-15 години) од Северна Македонија, кои сведочат за родовите (не)еднаквости на многу индикатори на нивното здравје и добросостојба. Станува збор за наоди што се потврдуваат низ повеќе истражувачки циклуси на истата студија, спроведена во 48 земји од Европа и од светот¹.

Исказите на децата сведочат за родовите нееднаквости што почнуваат од најраното детство и кои генерациски се пренесуваат, но и дека многу малку се прави да се забави нивното темпо на институционално (хоризонтално) ширење, каде што најголема одговорност сепак имаат образовните и академските институции, кои потфрлаат.

¹ Резултатите од кои се изведени наодите за анализите во оваа публикација се од истражувачкиот циклус спроведен во 2018 година, на примерок од 4.867 ученици од Северна Македонија и 300.000 ученици од вкупно 48 земји од Европа, Северна Америка, Канада, Руската Федерација и пошироко.

HBSCM Студија² – извор на податоци за родовите нееднаквости во здравјето и добросостојбата на младите од Северна Македонија

Студијата за однесувањата поврзани со здравјето кај децата на училишна возраст од Северна Македонија (ХБСЦМ), на здравјето гледа како на главен ресурс на животот и претпоставка за квалитетен живот на целата заедница. Оттука здравјето се зема како мерка за развој на заедницата, на намалување на сиромаштијата и на социјалните нееднаквости, на победата над дискриминацијата и како на знак на поврзаност, разбирање и соработка меѓу луѓето. Да се биде здрав е едно од фундаменталните човекови вредности и права. Според овие определби, здравјето и унапредувањето на здравјето се холистички, контекстуално поставени, етички концепти, и како такви треба да се вградуваат во политиките и во практиките за унапредување на јавното здравје.

Во овие рамки и здравјето на децата претпоставува системско планирање на оптимални услови за живеење: учење, работа и учество, во кои младите се информирани, поттикнувани и активно вклучувани, како во користење на ресурсите, така и во истражување на можностите за натамошен и континуиран развој, личен и на заедницата. За семејството, тоа значи обезбедување услови што гарантираат безбедност, чувство на припадност и развој на хумани вредности, а за училиштето, тоа е поттикнување на креативноста и

---

² HBSC – Health Behaviour in School Aged Children Study е меѓународна лонгитудинална студија, која се спроведува секоја четврта година, во 48 земји од Европа, Северна Америка, Канада и земјите од Руската Федерација, во соработка со Светската здравствена организација (СЗО), регионален центар за Европа, Копенхаген.

на иницијативноста во атмосфера на работа и соработка, со посебна чувствителност за родовите прашања, правата на децата, и грижата за менталното, за емоционалното и за социјалното здравје на сите учесници во образовниот процес.

Вака поставена, истражувачката евиденција сè почесто станува потреба на целата заедница и на нејзините напори за поефикасно справување со ризичните однесувања на младите, меѓу кои и со разните форми насилничко однесување, како избор за решавање на проблемите. Конечно, целта на студијата³ е стекнување увиди во здравјето на децата, преку подобро разбирање на нивните однесувања во различни социјални и животни околности, со цел креирање одговорни политики и практики за унапредување на состојбите.

Од детската перцепција и проценка на сопственото здравје, на условите и светот во кои тие живеат и растат, добивме евиденција со висока предиктивна вредност за детските перспективи за здраво и ефикасно живеење. Тие ја даваат и сликата на детската позиција во општеството и на капацитетите на заедницата за континуирана поддршка на развојот и учеството на младите во грижата за себе и за другите.

Податоците користени во оваа публикација се добиени во 2018 година, на национален примерок⁴ од 4.685 ученици, на возраст на 11, 13 и 15 години, со настава на три наставни јазика, македонски, албански и турски (табела 1). Истражувањето е спроведено според стандардизиран истражувачки протокол⁵, во 149 основни и средни

3 Истражувањето чии наоди се обработени во оваа публикација е реализирано во мај 2018 година, од истражувачки тим на Центарот за психосоцијална и кризна акција - Малинска од Скопје, под раководство на Лина Костарова Унковска, во својство на главен истражувач. Истражувањето е спроведено во соработка со Министерството за образование и наука и Министерството за здравство на Република Македонија, Институтот за јавно здравје на РМ и Тетовскиот државен универзитет, а со финансиска поддршка на Градот Скопје, канцелариите на УНФПА и на УНИЦЕФ, во Скопје, како и на Коалицијата Маргини. Истражувањето (2018) е спроведено на национален примерок од 4.658 испитаници на возраст од 11, 13 и 15 години, во 149 основни и средни училишта, избрани по случаен избор, според наставниот јазик на децата.

4 Примерокот е изготвен по пат на систематски случаен избор, при што за единица анализа се земени основните и средните училишта во целата земја. При изборот на испитаници е направена и стратификација според јазиците на кои се изведува наставата во основните и во средните училишта, од рурална и од урбана средина, од сите региони во земјата. Во примерокот не се вклучени децата од специјалните училишта, децата со посебни потреби и децата во установи какви што се казнено-поправни домови, затвори за малолетници, болници и сл.

5 Стандардниот истражувачки протокол содржи стриктни процедури за безбедно и доверливо спроведување на истражувањето, со доброволно учество на училиштата и на учениците, а по добиена согласност од МОН, МЗ и од родителите. По пополнувањето на прашалникот, во траење од еден до два (за помалите ученици) училишни часа, на секој испитаник му е овозможено самостојно да го стави прашалникот во плик и запечатен да му го предаде на истражувачот.

училишта, од сите региони во земјата. Прашалникот, покрај стандардните прашања, со широк опсег на индикатори на здравјето, вклучува и прашања за семејното насилство, како и за менталното и за емоционалното здравје на децата.

Наставен јазик/род	11 години	13 години	15 години	Вкупно
Македонски	516	525	478	3120 67%
	546	523	532	
Албански	238	218	229	1361 29%
	260	243	173	
Турски	21	26	27	177 4%
	25	19	59	
Вкупно род по возрасти	775	769	734	4658 76%
	831	785	764	
Вкупно за возрасти	1606	1554	1498	4658

Табела 1. Национален примерок ученици на возраст од 11, 13 и 15 години, со настава на три наставни јазика: македонски, албански и турски, од Северна Македонија.

Обработка на резултатите - За утврдување на преваленцијата на широк опсег на индикатори на здравјето кај различни подгрупи деца во примерокот, дефинирани според возраста, родот и етничката припадност, односно семејната имотност, е применет сет од статистички анализи.

За утврдување на меѓуродовите (момчиња и девојчиња), меѓувозрасните (11, 13 и 15 години) и меѓуетничките разлики, е земена предвид големината на примерокот, како и големината на популацијата од која потекнува примерокот⁶. Значајноста на разликите во анализите е поставена на ниво од 5%. Целта на анализите е да се обезбеди научна основа за опис и споредба на обрасците на однесување поврзани со здравјето, преку големината и насоката на разликите помеѓу различни групи деца во Македонија. Во анализите за оваа публикација, поради малиот примерок на испитаници во секоја од подгрупите, не се вклучени учениците од паралелките на турски наставен јазик.

⁶ Секоја разлика во резултатите помеѓу подгрупите поголема од +/-2% не е земена како резултат на статистичка грешка (на ниво на значајност од 0,05) во примерокот. Следствено, секоја разлика помеѓу групите поголема од +/- 2% е реална разлика во манифестацијата на појавата (мерката, индикаторот) помеѓу групите. Дополнително, двонасочната хи-квадрат корелација е употребена за проценка на значајноста на поврзаноста помеѓу индикаторите на здравјето и возраста, родот, етничката припадност, односно семејната имотност, утврдена со скалата за семејна имотност (ССИ). Статистичкиот прирачник за општествени науки (SPSS22) е употребен за сите статистички анализи.

Родовата (не)еднаквост како социјално-културен конструкт

Родот е препознатлива категорија на социјално и културно подвојување. Разбирањето на родовите сличности и разлики е претпоставка за добро здравје и станува неодминливо при дизајнирање на социјалните, културните и образовните политики и програми за младите. За да се достигнат највисоките стандарди на здравјето, здравствените политики мора да препознаат дека жените и мажите, според нивните биолошки разлики имаат различни потреби, предизвици и можности, но и дека тие често се соочуваат со нееднаквости во остварувањето на своите права поврзани токму со нивните родови улоги. Тоа често се должи на распределбата и (зло)употребата на моќи во заедницата, која ги фаворизира привилегиите на едната страна (група), на сметка на другите, што се покажува како бариера во развојот на младите и на заедницата и предизвикува страдања на голем број луѓе.

Затоа, за родовите (не)еднаквости треба да се говори од перспектива на „разлики во можностите“ поврзани со животните услови (економски, социјални, културни и образовни) на младите, какви што се пристапот до информации, до здравствените услуги, до можностите за здраво домување, до правото на грижа и заштита, но и до слободите на изразување и учество, кои еднакво им припаѓаат на сите млади, независно од нивната родова или која било друга припадност. Голем дел од овие показатели на нееднаквоста поврзана со здравјето се врзуваат за правдата и правото, што е важно да се знае при градењето политики што често доживуваат неуспех токму поради својата нечувствителност за посебноста на делови од популацијата, кога креираат и нудат недоволно специфични и несоодветни програми на интервенции.

Патријархалната културна матрица, генератор на родови нееднаквости

Доминацијата на патријархалната култура во заедницата ја препознаваме низ мнозинско прифаќање на систем во кој мажот убедливо ја држи моќта и предничи во сите главни улоги: на лидер, на морален авторитет, на фигура во одбрана на општествената чест и привилегии, во контрола на сопственоста. Дури и независно од општественото уредување, сите овие улоги се пренесувани низ генерации, и се одржувале како гаранција за опстанокот на заедницата, особено кога таа е во криза. Со тоа патријархатот станува инструмент на (само)заштита на заедницата, но и моќна алатка за манипулација на нејзините членови, преку доминацијата со контрола и закана, а во заштита на привилегиите на „мажите на врвот“.

Патријархатот е исклучително отпорен. Неговата социјална структура може да опстане во сите форми на општествено уредување и организација, од племенска, феудална, монархистичка, тоталитарна или демократска, капиталистичка или социјалистичка, религиозна или атеистичка, примитивна и пост-модерна (21). Сексизмот и мизогинијата се дел од спрегата на општествени сили чија структура треба да се проучи и разбере, за да може да се направи значаен прогрес кон подобар општествен поредок, заснован на еднаквости.

Во таквата културна матрица улогата на жената е впечатлива само како одраз на успешноста на мажот, во речиси сите сфери од животот. И покрај сè погласните настојувања на жените да дојдат до ист третман во семејството и на работното место, со иста дневница и можности за напредување во кариерата, тие и натаму остануваат на теренот на патријархатот. Во битката за права, заглавени во легални лавиринти на докажување кој, колку и на што има право, и натаму најголемиот дел од обврските во домаќинството и товарот на грижата за децата и за послабите паѓаат врз жената, како дел од нејзината рутинска „втора смена“, но и како потврда за нејзините „женски“ способности и склоности. Дури и кога мажите на тоа гледаат како на нефер, продолжуваат да го земаат здраво за готово, или не гледаат како тоа би се променило (6). Многу често и жените размислуваат со истиот патријархален „резон“ – „јас (ние), сепак тоа го знаеме најдобро“.

И ретките жени на раководни функции, во бизнисот, професијата или во политиката, и покрај тешко извојуваното лидерско место,

продолжуваат со патријархални политики во својата работа (5). Манипулативниот карактер на патријархатот оди дотаму што покажува подготвеност да прими одреден број жени на позиции од моќ, но исклучиво според патријархални вредности, идентификувајќи ги како машко-центрични. Со тоа патријархалната култура си додава на контото на „еднаквоста“, поддржувајќи ја жената на иста, висока позиција, но само доколку ја красат „машки“ особини. Во истата насока и социологот Ален Џонсон (5) зборува за слабоста на феминистичките движења, кои се задоволуваат со тоа жените да имаат еднакви можности на избор, да можат да го прават тоа што можат и мажите, и на начин на кој мажите тоа го прават, сеедно дали станува збор за полето на науката, бизнисот или политиката. Несвесни дека со тоа најсериозниот предизвик за победа врз патријархатот е всушност замолчен, оштетен и сериозно изманипулиран. Тогаш станува многу потешко да се постават клучните прашања за тоа како е сексизмот вграден во главните институции какви што се економијата, политиките, религијата, образованието и семејството. Изгледа дека е полесно да им се дозволи на жените да се асимилираат во патријархална заедница отколку да се постави под знак прашање самата заедница.

Македонското традиционално семејство и родовите нееднаквости

Каде е во оваа слика македонското, економски осиромашено семејство со патријархална култура од која сè уште ги црпе и жали по изгубените традиционални вредности? Северна Македонија е мултикултурна и мултиконфесионална заедница, која со децении води битка околу рамноправноста на сите нејзини граѓани, за конечно да се претвори во земја што најсилно ја обединуваат токму патријархалните вредности на контрола, доминација и страв. Таму каде што ги нема, стравот од анархија, наместо заложбата за демократија, превладува, враќајќи ја секогаш одново на почетокот.

Според наодите на ХБСЦМ студијата, 42% од семејствата во кои живеат децата од Северна Македонија се нискоимотни семејства⁷.

⁷ Резултатите се изведени од скалата на семејна имотност (Boyce, W., Torsheim, T., Currie, C. et al. The Family Affluence Scale as a Measure of National Wealth: Validation of an Adolescent Self-Report Measure. Soc Indic Res 78, 473–487 (2006), зададена на национален примерок од 4658 ученици од 11, 13, и 15, во години 2018 година.

Разликите во имотноста, а со тоа и во правата, варираат кај разликите по етничка припадност на семејството, па така откриваме големи родови нееднаквости во вработеноста меѓу мажот и жената од различни етнички заедници, чии патријархални вредности, на специфичен начин „посредуваат“ во нееднаквоста (табела 2). Патријархалната обоеност на семејствата во Македонија е дефинирана и со бројот на двородителски семејства, меѓу најбројните во Европа, што со родовата нееднаквост во вработеноста, ја открива и економската зависност на жената од мажот. Во 21% случаи, жената во македонската етничка заедница, споредено со 75% во албанската и 52% во ромската заедница, е без работа. Интересна е и структурата на современото семејство во Македонија со училишни деца, кое во сите етнички заедници, покрај децата и родителите, често брои уште еден член, што е дополнителен аргумент за економската условеност на патријархалното семејство (табела2).

Како се справува македонското традиционално семејство со сите удари на сиромаштијата, невработеноста, сегрегацијата, социјалната пресија и отсуството на минимум еманципаторски капацитети? Каков развоен амбиент на децата тоа може да им понуди?

Мнозинството деца од Македонија го чувствуваат своето семејство како грижливо и заштитничко. Тие прикажуваат висока поддршка и од двата родитела. Според перцепцијата на децата, поддршката од семејството опаѓа со возраста, со побрз пад кај девојчињата отколку кај момчињата (табела 3). Подготвеноста на детето да разговара за своите проблеми, со едниот и/или со двата родитела, почесто се лоцира кај мајката отколку кај таткото. Отвореноста и контактот со родителите се намалува со возраста, особено кај девојчињата и нивната поврзаност со таткото. Блискоста со татковската доминантна фигура опаѓа во пубертетот, периодот на првите интимни партнерски релации и на формирање на идентитетската слика за себе, кога поддршката од семејството е најпотребна.

Оваа слика на традиционалното македонско семејство, со јасно поделени родови улоги, е патот на трасирање на детските ставови за родовите улоги и права на мажот и на жената, во семејството и во заедницата. Оттука и не се неочекувани одговорите на нашите ученици на 15-годишна возраст, (табела 4) кои покажуваат висока согласност со традиционалните ставови за улогата на жената (мајка, сопруга, стручњак) во семејството. Според нив, жената треба да се насочи повеќе кон тоа да биде добра мајка и сопруга отколку да напредува во кариерата, како и да му го препушти на мажот авторитетот во семејството. Согласноста со ваквите ставови ја дава секој втор ученик (ученичка), од албанската етничка заедница, или секој трет/a, од македонската. Она што е повпечатливо се минималните меѓуродови разлики во прифаќањето на овие ставови, особено кај учениците од албанските паралелки, според кои жената е и останува подредена и со помалку права во семејството од мажот (табела 4).

Зошто е тоа така и кој ги подучува девојчињата и момчињата на така отворено изразени родово дискриминирачки ставови? На овие прашања побаравме одговор од самите ученици, врсници на учесниците во Студијата, во неколку фокус групи. За учениците од македонската и од албанската етничка заедница (наставен јазик), добиените наоди не се изненадувачки. Учениците се свесни, и самите ја чувствуваат нееднаквоста, но она што е највпечатливо се нивните уверувања дека тука нема што повеќе или како да се направи.

Дел од проблемите што еманципацијата на жената оди толку бавно е што можеби битката за нејзината рамноправност предолго останува во полето на легални промени, без да се интервенира во големата слика: социјалната структура којашто е машко-центричка, машко-идентитетска, машко-доминирачка, и која ги валоризира квалитетите на „мажественост“ во сите сфери на општеството, вклучувајќи го и образованието.

Ако е тоа сликата на меѓуродовите нееднаквости во патријархалните средини и семејства, кој е тогаш одговорот на образованието, чија основна задача е да го поттикне и да го поддржи развојот на секое дете, независно на која култура ѝ припаѓа?

Образованието во македонската традиционална заедница и родовите нееднаквости

За да стане главната одржлива бариера на сите видови нееднаквости, училиштето мора да прерасне во креатор и колепка на еднаквоста, за таа потоа, со активно учество на децата и нивните информирани и реформирани ставови да се врати во семејството, но и во сите пори на општеството, од каде што изворно потекнува нееднаквоста.

Образованието е продолжена рака на системот и ја има улогата и одговорноста во менување на вредносната матрица на заедницата, во насока на остварување на нејзините развојни цели. Истовремено, периодот на раната адолесценција е најоптималниот период на формирање на родовите идентитети и ставови, потврдуваат истражувањата (8). Со менување на свеста, расте и критичноста кон доминирачката позиција на мажот, а со нив

и отпорот кон традиционалните родови норми, и сликата за девојката и за жената што тие ја градат (29). Мажите воспитувани со прогресивни погледи за родот и родовите еднаквости се помалку насилни, во споредба со оние што се придржуваат до своите мажествени уверувања, воспоставени во младоста, потврдуваат наодите од овие истражувања.

Македонскиот образовен систем не го препознава сопствениот потенцијал и одговорноста во трансформацијата на традиционалните вредности, според демократски начела и човекови права. Напротив, како да ја користи моќта во одржување на статус квото со празни традиционални флоскули, засновани на владеењето со закани, со контрола и со страв.

Македонските учебници и лектури се застарени и преполни со содржини и илустрации со родово дискриминирачки пораки. Дефинициите и описите на семејството, поделбата на улоги и обврски во домот и многу други родово подвоени обележја, се масовно застапени во учебниците, како дефинитивни и исклучиви. Нема простор за еднородителски семејства, разводи, посвоени деца, болести, губитоци и друго, а доколку и се спомнат, контекстот е моралистички⁸ и сожалувачки. За темите од сексуалноста (како сексуалното однесување и заштита, сексуалната ориентација, интимните партнерски релации и сл.) сè уште нема спремност, а таму каде што се наметнуваат, реакциите се уште понесоодветни и насилни. Во учебник по социологија за ученици од втора година, напишани и рецензирани од универзитетски професори, среќаваме ставови за прељубата, за абортусот, за хомосексуалната ориентација, како за кривични дела или социјални девијации.

Најголемиот број наставници настојуваат децата да ги учат тие содржини, наместо да ја искористат можноста да ги проблематизираат овие гледишта и отворено да им се спротивстават. Нивниот пристап и практики создаваат конфузија во детското поимање на светот, кое децата го живеат во сосема поинакви реалности, и за кои таквото образование ја отфрла можноста за различност, со нулта толеранција за „другоста“. Со тоа образованието ја презема улогата на преносител и верификатор на традиционалната патријархална култура,

8 <https://www.fakulteti.mk/news/24122019/zoshto-uchebnicite-ni-se-kako-od-sreden-vek-preljubata-i-abortusot-se-krivichni-dela-homoseksualnosta-e-devijacija>

во кое сè помал број деца можат да го најдат своето безбедно место. Реакциите на ваквите состојби се сè погласни. Платформата⁹ за родова еднаквост, која по повод дискриминаторските содржини во македонските учебници се повикува на повеќе закони, стратегии и акциски планови, со порака до Министерството за образование и наука: „Учебниците се основа за образование и еманципација на идните генерации во нашата земја и недопустливо е содржини кои промовираат дискриминација, родова нееднаквост, шовинизам, насилство и кршење на основните човекови права, да бидат присутни и предавани во образованието како прифатливи и нормални појави“.

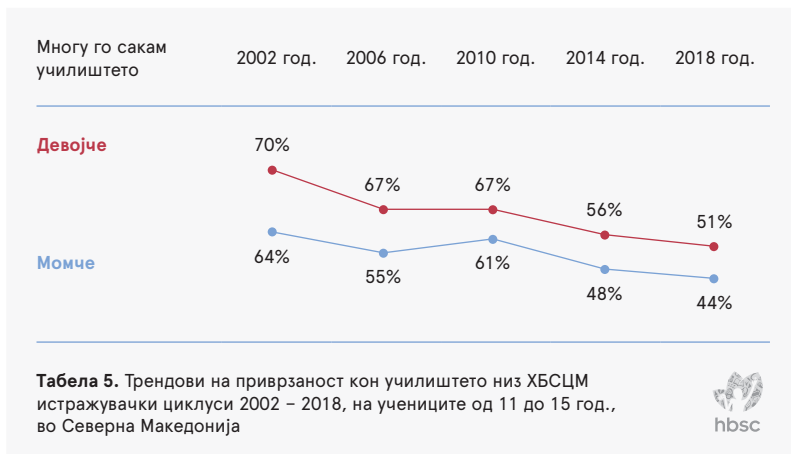
Наспроти сето тоа, девојчињата многу повеќе го сакаат училиштето од момчињата, иако, потешко го остваруваат тоа свое право, сведочат ХБСЦМ-наодите. Според податоци од македонскиот завод за статистика¹⁰ за учебната 2016 – 2017 година, во двете најбројни етнички заедници, македонската и албанската, во Северна Македонија, основното образование го следеле 4% повеќе момчиња отколку девојчиња, додека во средното родовиот јаз се зголемува на 8%. Голема е битката на македонското девојче за образование, што ќе се потврди и во ХБСЦМ-наодите.

Приврзаност кон училиштето и оствареност со училишни задачи – Го сакаат ли децата од Северна Македонија училиштето, колку се оптоварени со училишни задачи и имаат ли доволно поддршка од своите соученици и наставници во процесот на учење и на осамостојување? Колку се образовните структури свесни за својата улога во развојот на децата и колку се подготвени да одговорат на нивните потреби и права на еднаков развој, учество и заштита?

Децата од Северна Македонија, во просек, сè помалку го сакаат училиштето. Гледано низ повеќе истражувачки циклуси, во период од 16 години (табела 5), приврзаноста кон училиштето покажува пад од 20 %, сметајќи од 2002 до 2018 година. И покрај тоа, Северна Македонија е меѓу земјите со најголема желба на учениците, за одење на училиште.

⁹ <https://akademik.mk/reakcija-na-platformata-za-rodova-ednakvost-vo-vraska-so-diskriminatorskite-sodrzhini-vo-uchebnitsite/>

¹⁰ Државен завод за статистика / Соопштение со бр 2.4.17.04 од 05.2017 година / Основни - средни училишта, ученици и наставен кадар во учебната 2016/2017 година

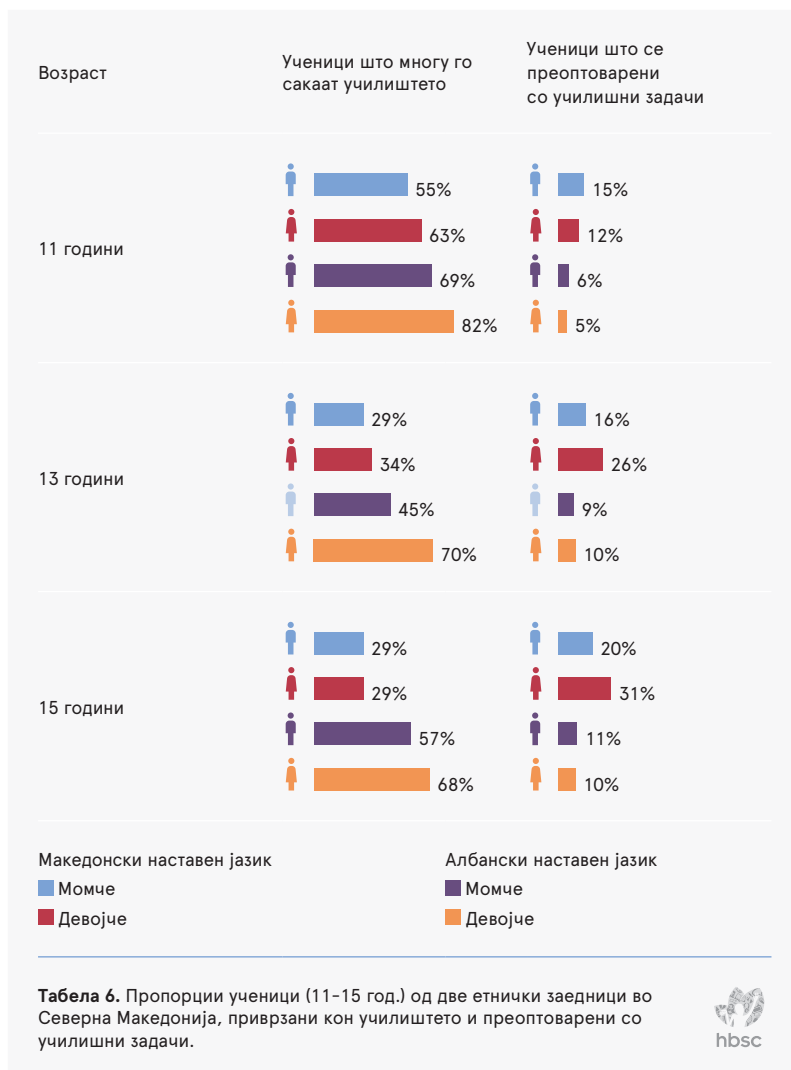

Има повеќе причини зошто е така, но за нас е интересно и кои се децата што најмногу го сакаат училиштето во Македонија?

Во Македонија (табела б), како и во другите земји од Европа и светот, со возраста опаѓа приврзаноста на децата кон училиштето. Исто така, насекаде девојчињата повеќе го сакаат училиштето од момчињата. Во повеќето земји приврзаноста кон училиштето опаѓа и со оптовареноста со училишни задачи, што зависи од образовната култура, како и од видот и од тежината на предизвиците што образованието ги поставува пред децата, но и од очекувањата на семејството, наставниците и учениците, поврзани со училишните постигнувања.

Македонскиот образовен систем, со доста невоедначени и варијабилни критериуми на успешност создава впечаток дека мнозинството ученици, лесно и без големи напори постигнуваат солиден училиштен успех, во рамките на релативно ниски очекувања. Оттука и оптовареноста со училишни задачи не игра пресудна улога во приврзаноста кон училиштето, како во земјите каде што предизвиците се исклучително високи, како на пример во Финска (9)

Она што е за нас интересно е споредбата на меѓуродовите нееднаквости во приврзаноста кон училиштето во демократски развиените земји (Данска, Германија, Норвешка, Словенија, Естонија) и помалку развиените традиционални заедници (Азербејџан, Ерменија, Грузија и Северна Македонија) каде што разликите меѓу момчињата и девојчињата во тоа колку им значи училиштето, се многу повисоки (табела 7).

Девојчињата од строго патријархални семејства, во овие земји, покрај училиштето, имаат и секојдневни обврски во домот, како и кон помалите браќа и сестри, од кои не се ослободени, затоа што имаат за учење. Оптовареноста со училишни задачи за нив и не е толкав проблем, колку што се предизвиците во очекувањата тие да бидат добри и подобри ученички од момчињата за да продолжат со образованието. Овие девојчиња, како и децата од сиромашните и маргинализирани семејства, во училиштето гледаат излез и ослободување од својата подредена положба во домот и затоа толку многу

го сакаат училиштето (9), независно од сите тешкотии со кои се соочуваат за време на школувањето (табела 7).

Малтретирање меѓу учениците во училиште - Иако во основата грижливо и безбедно, македонското училиште нема изградено јасни и децидни ставови и политики кон појавата на малтретирање во училиштата, што многу лесно се прелева од средини што толерираат нееднаквости и насилства, какви што се домот, улицата, соседството и заедница. Да се омаловажува, да се навредува, да се довикуваат погрдни имиња, со намера да се нанесе повреда, е одомаќено однесување меѓу учениците во нашите училишта. Малтретирањето започнува со 11 години, и порано, го има својот пик во 13-тата, и натаму има тенденција да опаѓа (табела 8).

Физичкото малтретирање останува на полето за докажување и натпревар меѓу момчињата, додека девојчињата најмногу ги погодуваат озборувањата, ширењето лаги и дезинформации, што се зголемува со возраста. Озборувањата се врзани за изгледот и за моралниот карактер на женското дете, кои во патријархалната средина се најизложени на критики, надзор и контрола, и тоа според строго пропишани правила на родово утврдено однесување и изразување.

Поддршка од наставниците и од соучениците – Добиваат ли децата во македонските училишта, доволно поддршка од наставниците, соучениците и од другите членови на училишната заедница, кога им е потребна? И како во околности на нееднаквости се снаоѓа девојчето од традиционално или од сиромашно семејство, за кое училиштето има ореол на прибежиште, на безбедно место и спас од неправдите?

Одговорот не е оптимистичен. Учениците од македонските училишта, со возраста имаат сè помала поддршка од наставниците, кои како предвреме да се повлекуваат, немоќни пред предизвиците на младоста и развојот, во периоди кога тие се интензивираат и бегаат од контрола и кога возрасниот од авторитет му е најпотребен на детето.

Во тоа „повлекување“, највпечатлив е падот во наставничката поддршка на девојчињата, преполовена меѓу нивните 11 и 15 години (табела 9). Најверојатно тоа се должи на повисоките очекувања од девојчињата, поврзани како со нивните постигнувања, така и со нивните родови улоги и однесувања, што тие не успеваат да ги испорачаат. Дури две третини од девојчињата во македонските училишта чувствуваат дека немаат поддршка од ниту еден од своите наставници. Нешто подобра, но во истата насока и со пад од 22%, меѓу 11 и 15 години, е и поддршката од соучениците во класот (табела 8).

Поддршка од врсниците и дружењето – Младите во Македонија, момчиња и девојчиња, на сите возрасти, се дружат и високо ја оценуваат поддршката од врсниците. Другарството нема замена и повеќето деца го преферираат во живо. Статусот и имотноста играат голема улога кај момчињата, па посиромашните чувствуваат помала поддршка од врсниците, од поимотните. Девојчињата имаат помалку поблиски пријател(к)и, во споредба со момчињата кои почесто се дружат во мали или во поголеми групи, со различен состав. Ова зборува дека тие повеќе му даваат приоритет на дружењето и на припадноста на групата, отколку на изборот на другари, за разлика од девојчињата кои силно се врзуваат за една до неколку пријател(к)и.

Во поглед на онлајн комуникацијата, интересно е дека првите меѓуродови разлики се јавуваат на 15 години, при што девојчињата многу почесто своето време го користат за онлајн комуникација, за разлика од момчињата. Висока е пропорцијата (17%) на 15-годишни девојчиња што се зависни од електронската комуникација, и по цена на конфликти со семејството, што не става на врвот на листата земји во студијата, заедно со Малта, Албанија, Ирска, Романија (9).

Улогата на медиумите во формирање на родовите нееднаквости

Еден од најголемите поддржувачи на патријархалниот модел се медиумите, кои најчесто ги третираат жените на сензационалистички начин (изглед, нестабилност, пречувствителност, слабост). Истражувањата за влијанието на медиумите врз формирање на родовите улоги во раната адолесценција, е сè уште на почеток. Сепак, со развојот на електронската медиумска комуникација, која што младите брзо и лесно ја прифаќаат (12) расте и приврзаноста на младите кон социјалните медиуми и мобилните телефони, што одзема огромен дел од нивното време и интереси. Преплавеноста на социјалните медиуми со сексуално експонирани содржини, слики и коментари, има голем удел врз родовите погледи и ставови, често поврзани и со ризични однесувања и родово засновано насилство (малтретирање) меѓу младите.

Студијата ХБСЦ покажува дека девојчињата се позаинтересирани, од момчињата, за следење на електронските медиуми, како инстаграм, ватс ап и сл. Македонските девојчиња (17%) на 15 години се на третото место по ангажираност во прекумерно следење на социјални медиуми, споредено со останатите земји вклучени во ХБСЦ истражувањето (9).

Во исто време, медиумите имаат и задача да ги промовираат жените, и од нив да направат хероини. Но и тогаш тоа е најчесто поврзано со успехите и популарноста на мажот (10), независно од индивидуалните достигнувања на жената. Како пример може да се земе неодамнешната силна медиумска покриеност на најуспешната македонска алпинистка, една од малкуте жени, освојувачки на највисоките планински врвови во светот, Илина Арсова¹¹, со кое привлече далеку помало медиумско внимание, отколку со врската со познат глумец и шоумен. И тогаш, за да го добие статусот на хероина, жената мора да задоволи уште неколку услови, да биде убава, привлечна и вита. Поради тоа, многу млади девојки од најрани години се опседнати со својот изглед, гледајќи на својата појавност како на единствена мерка на вредност, повторно за атракција на мажот.

11 <https://zenskimagazin.mk/ilina-arsova-da-znaev-deka-olku-popularen-se-stanuvalo-so-vljubuvanje-vo-javna-lichnost-ne-kje-se-machev-tolku-so-planinite>

Првите меѓуродови разлики во перцепцијата на своето тело се јавуваат токму во периодот на раната адолесценција. Доживувањето на своето тело како премногу дебело го имаат 13% од девојчињата од македонската етничка заедница, на 15 години, што е двојно повеќе од момчињата (6%) на иста возраст, кои не сметаат дека се дебели, наспроти фактот што со години се на врвот меѓу децата од 48 земји во прекумерна телесна тежина (9). Секојдневното консумирање слатки и газирани пијалаци, како одраз на негрижата за сопственото здравје, како и заради „по благото“ позната култура, расте со возраста, достигнувајќи неверојатна пропорција од 46% млади што секојдневно пијат газирани пијалаци и секојдневно јадат слатки (36%), на возраст од 15 години. За споредба, навиките во консумирање газирани пијалаци меѓу децата на иста возраст во Финска и во Данска, се јавуваат со пропорции од 3%, односно 7%, соодветно (9).

Сите овие контексти (семејството, училиштето, врсниците, медиумите) во периодот на раната адолесценција ја покажуваат комплексноста на развојното поле во кое младите ги оформуваат своите ставови и однесувања поврзани со нивното здравје и добросостојба, и се подготвуваат, помалку или повеќе успешно, за правење избори и учество во сопствениот живот. Преземањето контрола над сопственото здравје и добросостојба, е дел од одговорноста на сите, семејството, училиштето и заедница, не само на детето, оставено на очекувањата тоа „конечно да порасне“. Точките на унапредување на родовите еднаквости, оттука, мораме да ги бараме и да ги создаваме во автентичниот животен амбиент на децата, а не надвор од него, во празниот простор на сопствените предрасуди за детските потенцијали и дострели.

Адолесценцијата – контекст на брзи, фундаментални промени во животот на децата

Адолесценцијата е развоен, динамичен период, низ кој целокупниот детски потенцијал, ментален, социјален и когнитивен, е ставен на вредносен тест, во реално искуствено време. Животното поле на адолесцентот е поле на изострени судири, на ненадејни удари и кризи на физиолошки, телесен, емоционален и социјален план што детето ги преживува на дневна основа. Тоа е високоризичен период на себеодредување, на откривање на клучните идентитетски обележја врзани за телото, родот, сексуалноста и нивната презентација пред другиот, првенствено пред групата врсници. Врсничката група во периодот на адолесценција добива значење на доминантно поле на еманципација од семејството, кое постепено ја губи доминацијата во детското чувство на припадност. Со тоа адолесценцијата ја обележува точката на пресврт и на дефинирање на сопственото место во заедницата, сега и во иднина. Дали и колку овој период може да помине „лесно“ и со позитивни исходи, никој не може да предвиди, но она што може и треба да се направи е постојано вложување во условите, во средината и во амбиентот што го поддржуваат развојот – безбедно, безусловно, чувствително, стимулативно – специфично, но и еднакво кон сите.

Раната адолесценција (11-15) е критичен период и во обликување на подвоените родови улоги и ставови, како кај девојчињата така и кај момчињата, особено во услови на нагласени притисоци и очекувања поврзани со родот (1),(11). Прегледот на 82 студии од различни земји и култури, дава богата слика на ставовите на младите за родот, потврдувајќи дека од рана возраст младите стануваат свесни за стереотипите во родовите вредности и норми

(1). Прегледот на овие истражувања открива дека момчињата и девојчињата од различни култури се изложени на различни притисоци и механизми на родово специфична социјализација, која генерира родови нееднаквости со долгорочни последици по здравјето и квалитетот на животот на младите (12).

Ментално здравствените проблеми од возрасната доба исто така влечат корени, со препознатливи знаци и симптоми, од периодот на адолесценција (13). Различни истражувања откриваат дека адолесценцијата е период на нагло опаѓање на задоволството од животот, со побрз пад кај девојчињата отколку кај момчињата (14).

Задоволство и квалитет на животот во раната адолесценција

Задоволството од животот е субјективно чувство, за кое децата од студијата известуваат врз основа на сопствена проценка, изразена со скала од 1 до 10, каде што 1 е најлошиот можен живот, а 10 е најдобриот можен живот. Северна Македонија е на врвот на листата од 48 земји, чии деца на возраст од 11 до 15 години, се многу задоволни (89%) од својот живот. Во сите тие земји, како и во Македонија, задоволството од животот опаѓа со возраста, што најмногу се должи на брзиот пад на задоволството, меѓу девојчињата. За разлика од поразвиените европски земји како Холандија (93%), Финска (90%), Германија (89%), Данска (88%) и Норвешка (88%), кои со возраста покажуваат сè повисоки меѓуродови разлики во задоволството од живот (9), македонските девојчиња, заедно со другите земји со слично патријархално уредување, се родово поизедначени.

Можно објаснување на разликите меѓу Северна Македонија и демократски развиените земји е во подобрата адаптација на македонските девојчиња на своите родови улоги, во кои се чувствуваат „безбедно“ во закрила на своите семејства, кои целосно ја имаат контролата врз нивното растење и развој. За разлика од поразвиените општества, каде што изложеноста на предизвиците на детската социјализација, дури и независно колку се децата подготвени за преземање одговорности, почнува многу порано што влијае врз нивното побрзо созревање и осамостојување, а со тоа и на пораст на детското (не)задоволство од животот. Оттука и

помалото задоволство од животот меѓу девојчињата од поразвиените земји (9) и поголеми меѓуродови разлики (табела 9). Многу е веројатно дека истата слика, со пад на задоволството од животот, би ја виделе и во Македонија, да го немаме „бафер“ ефектот на семејството, кој штити и контролира, без вистински да ги подготви децата за предизвиците на идното време.

Британска лонгитудинална студија¹² која го следи задоволството од животот на 92.000 испитаници на возраст од 10 до 80 години, во период од 10 години, открива дека со адолесценцијата задоволството почнува да опаѓа, побрзо кај девојчињата, но и дека меѓуродовите разлики се губат околу 21-вата година од животот, кога (не)задоволството кај момчињата почнува да се приближува кон женското незадоволство, и со мали варијации, останува на исто ниво и кај двата рода, сè до нивните 50-ти години. Дури на 50-годишна возраст задоволството почнува да расте, до 80-тите, и тоа еднакво и кај двата рода. Тоа само ја потврдува високата предиктивна вредност на адолесценцијата чии траги долготрајно влијаат врз животните исходи, долж целиот животен тек, како кај девојчињата, така и кај момчињата (15).

Постојат повеќе толкувања за падот на задоволството во раната адолесценција. Најголемо влијание секако имаат условите што се менуваат со возраста, од примарната заштитничка улога на семејството и очекувањата од детето, до крупните промени во неговата когнитивна и социјална сфера. Зголемемиот интерес на младите за врсничката група, исто така имаат влијание врз детското однесување и расудување. Пријателствата, на таа возраст, стануваат маркери на високиот квалитет на животот (16).

И ментално здравствените проблеми во адолесценцијата имаат тенденција на пораст и интензивирање, во појавата на депресивни расположенија, анксиозни состојби и многу други форми на психосоматски тегоби (17). Сето тоа поврзано со (не)задоволството од животот, станува дел од неизбежниот развоен феномен, типичен за адолесценцијата (16). Неретко овие процеси се поврзуваат и со хормонални промени во пубертетот, со социјалната несигурност, со предизвиците на осамостојувањето и неизвесноста поврзана со

12 Orben, A., Lucas, R. E., Fuhrmann, D., & Kievit, R. (2020, August 20). Trajectories of adolescent life satisfaction. <https://doi.org/10.31234/osf.io/y8ruw>

него (13). Конечно, и самата позиција на адолесцентот, кој известува за себе, е под влијание на зрелоста и начинот на кој тој/таа ја перципира и ја интерпретира стварноста (18), и се споредува со другите, кога проценува.

Родови нееднаквости во менталното и во емоционалното здравје на адолесцентите

Негативниот тренд на задоволството од животот во раната адолесценција е често проследен со падови во расположението, депресивни чувства и најразлична психопатологија, многу почесто кај девојчињата (17), (19), отколку кај момчињата. Тоа укажува на очекувани родови нееднаквости, потенцирајќи дека девојчињата минуваат полошо отколку момчињата, не само во поглед на субјективната добросостојба, туку и со цел спектар интернализирани, психосоматски тегоби, изразени во ментално здравствени проблеми (16), (17), (19).

Високи меѓуродови разлики во менталното и емоционалното здравје на децата од Македонија, се забележуваат и во наодите на ХБСЦ Студијата од Македонија, долж подолг период од повеќе истражувачки циклуси.

Психосоматските тегоби кај децата од 11 до 15 години – Повеќекратни психосоматски тегоби какви што се главоболки, болки во стомакот, проблеми со спиењето, нервоза, раздражнетост и лошо расположение, неколкупати неделно, во последните шест месеци, чувствуваат децата од Северна Македонија, на возраст од 11 до 15 години.

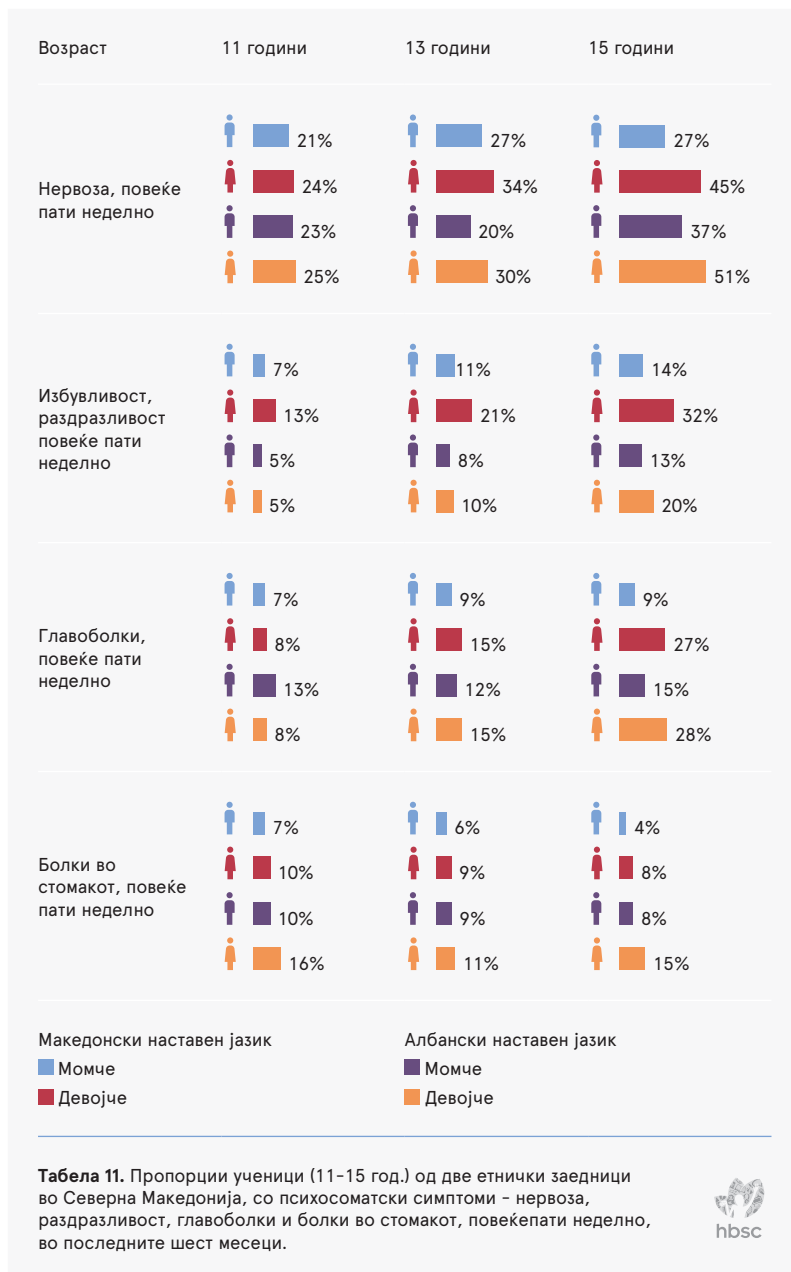
Преваленцијата на психосоматски тегоби кај девојчињата со возраста растат, додека кај момчињата опаѓаат, со што сè повеќе се зголемуваат меѓуродовите разлики (табела 10). На 15-годишна возраст девојчињата (53%), речиси двојно повеќе од момчињата (29%), страдаат од повеќе психосоматски симптоми истовремено, повеќепати неделно.

Индивидуални тегоби кај децата од две етнички групи на возраст од 11 до 15 год. – Значајни меѓуродови разлики, на сите возрасти и во двете етнички заедници, македонската и албанската, се забележани и кај поединечните тешкотии што ги чувствуваат децата, како главоболки, болки во стомакот и сл., при што девојчињата (во просек) почесто страдаат од момчињата. Меѓуродовите разлики се зголемуваат со возраста, со најголем скок помеѓу 13 и 15 години, на сметка на девојчињата, и во двете етнички групи.

Секоја група испитаници има „своја“ болка. Додека порастот на главоболки, од 11 (8%) до 15 (28%) години, кај девојчињата расте и до три и пол пати, и во двете етнички заедници, болките во стомакот се најизразени кај албанските девојчиња, на сите три возрасти (14%), (табела 11). Преваленцијата на нервоза, пак, се удвојува од 11 до 15 години кај девојчињата од двете етнички заедници и достигнува пропорција од 45% кај македонските односно од 51% кај албанските ученици.

Пораст на чувството на нервоза од 37 проценти прикажуваат и 15-годишните момчиња од албанските паралелки. Напоредно со тоа, кај македонските девојчиња раздразливоста се утростручува, од нивните 11 (13%) до 15 години (37%).

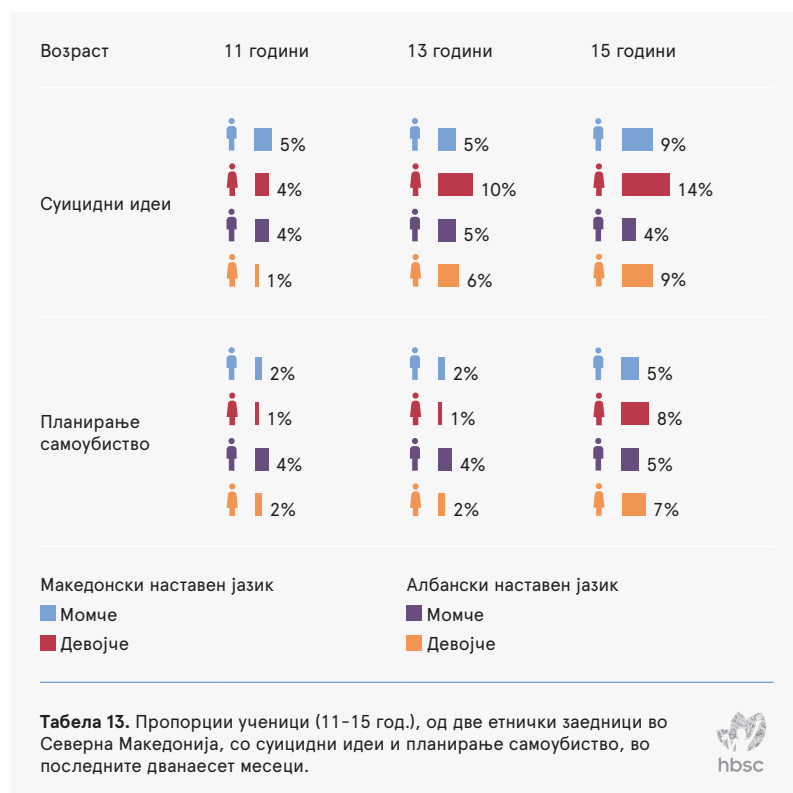
Ако се погледа на разликите во психосоматски реакции на девојчињата од двете етнички заедници, може да се забележи и влијанието на културата и родовите очекувања кај девојчињата Албанки да бидат покротки, оттука и интернализацијата на проблемите во главоболки, болки во stomакот, нервоза и нерасположение (табела 11; 12), додека македонските девојчиња имаат дозвола и за избувливост.

Нерасположение, депресивни чувства на тага и безнадежност и суицидни идеи – Запрашани за чувствата на нерасположение повеќепати неделно, или на тага и безнадежност, секој ден во текот на две недели, што ги попречуваат во нивните секојдневни активности, децата од Македонија, одговораат со репертоар од индивидуални симптоми, со високи родови нееднаквсти. Нерасположението и чувствата на тага и безнадежност растат со возраста, во сите групи момчиња и девојчиња. Речиси секое второ девојче (46%) и секое трето/четврто момче на 15 години поминале низ искуството на долготрајно чувство на тага и безнадежност, во континуитет од две недели, во последните 12 месеци (табела 12).

Високите меѓуродови разлики во психолошките реакции на девојчињата и на момчињата, можат да се припишат делумно, на раниот пубертет и на побрзото емоционално созревање на женското дете, но и на поголемата поддршка и фаворизирање на машкото дете во традиционалното македонско/албанско семејство, кое има речиси неограничена слобода во изразување на своите потреби и желби. Интернализацијата на сите проблеми на девојчето, нејзината (пре)чувствителност и немоќ, стануваат нејзин типичен одговор, кој средина го препознава и го одобрува. За разлика од момчето, кај кое таквиот одговор е недозволен, не поминува, па оттука е и „непостоечки“ и надвор од препознатливост.

За суицидните идеи од најмала возраст, кои најмногу ги плашат, не само возрасните, туку и децата, најмалку се говори и знае. Децата беа прашани дали некогаш размислувале да посегнат по својот живот, и дали некогаш планирале да го направат тоа?

По разговорите со учениците¹³, за нивните реакции и размислувања на оваа чувствителна тема, мнозинството деца сметаат дека е важно да се поставуваат вакви прашања за да не останат скриени, но и затоа што тоа значи дека некој се осмелил и сериозно се интересира за тоа како се чувствуваат децата и кога им е најтешко. Наодите и тука ги ставаат девојчињата пред момчињата. Девојчињата (14%) од македонската етничка заедница, на 15 години, најчесто размислуваат за самоубиство. Следуваат албанските девојчиња со 9%, на 15 години. Осум проценти од девојчињата од двете заедници (во просек) изјавуваат дека планирале самоубиство (табела 13).

Разликите во реакциите меѓу девојчињата од двете етнички заедници, се потпираат и на разликите во условите во кои тие растат и ги прифаќаат своите родови улоги и обврски. Додека дел од македонските девојчиња се подалеку во својата еманципација, па тука и поголеми конфликти со очекувањата на традиционалната култура, мноштвото албански девојчиња немаат свест за можностите, и не веруваат дека можат да направат што било, работите да се сменат (табела 13).

Прејлавеност̄ со проблеми и чувство на немање контрола – Децата во Македонија малку учествуваат во своите животи и предолго остануваат зависни од одлуките на возрасните. Под изговорот на грижа и заштита, дека се мали, неискусни и невешти, тие ги минуваат речиси сите училишни години под закрила на своите родители. Возрасните чекаат децата да пораснат, но стануваат и многу нетрпеливи, ако тоа „никако да се случи“, па веќе од пубертетот, кога комуникацијата и поддршката се најпотребни, тие одеднаш остануваат „во чудо“, уморни се, разочарани и немоќни да помогнат.

Недостигот од поддршка и разбирање на детските потреби и ментално-психички состојби, недоволната емпатија и несериозноста во пристапот кон нивната психичка болка, како и неинформираноста на децата за проблемите што ги чувствуваат, се голем дел од проблемот децата да се справат со своите тешкотии.

¹³ Разговорите, за детските реакции и размислувања, по повод поставените теми и прашања, се водени со 80 ученици во 8 фокус групи, во осум основни и средни училишта, од различни средини.

Исходот од таквата состојба е преплашеност со проблеми со кои децата не можат (не се осмелуваат, или немаат со кого) да ги споделат, а уште помалку знаат како да ги решат. Проблемите на кои младите немаат одговор продолжуваат да се натрупуваат со возраста, во сите групи деца, за да достигнат преваленција од 32% кај девојчињата и 21% кај момчињата, на нивните 15 години, во просек. Слично е и со чувството на немање контрола врз важните работи во нивниот живот, за што се изјаснува секое четврто девојче на 15 години, од Северна Македонија, независно од нејзината етничка припадност (табела 14).

Родови нееднаквости и експериментирање со ризици во раната адолесценција

Адолесценцијата е период и на експериментирање со ризици, со опасното, со невозможното и недозволеното. Тоа е периодот на тестирање на сопствените граници, на нови вредносни преиспитувања на сопствените ставови, расудувања и однесување. Притоа врсничката група е главниот маркер и граничник на возможното и на вредното. И покрај тоа семејството и натаму останува столбот на родовата социјализација, преку директна и индиректна комуникација со децата (12). Родово специфичните правила на воспитување на машкото и на женското дете, преку моделите што родителите ги презентираат во односите во семејството, во поделбата на трудот во домот, како и во активната распределба на одговорности меѓу членовите, имаат доминантна улога во обликувањето на родовите ставови и уверувања на младите. Родителите, доколку ги почитуваат детските права на самоопределување, можат да помогнат во детската еманципација и во справување со притисоците на врсничката група.

Важно е да се спомене и односот на истражувачите кон овие теми. Додека здравјето на девојчињата во адолесценција е многу почесто во нивниот фокус, поради билошката ранливост и родови нееднаквости на девојчињата (21). Малку се води сметка дека со влегување во адолесценција, момчињата се соочуваат со многубројни ризични фактори и здравствени проблеми што го трасираат патот на нивното здравје и добросостојба во текот на целиот живот. Пушењето, уживањето алкохол и дроги, насилствата, повредите, незаштитениот секс, се дел од ризичните „типично машки“ однесувања, кои многу лесно потоа се „прелеваат“ на партнерските релации и на здравјето на жените.

Момчињата, исто како и девојчињата, можат да страдаат од голема психичка болка, од чувството на несигурност и загуба, во судир со секојдневните предизвици. Независно од големината на болката, тие не смеат (не е безбедно), или не умеат да ја споделат. Особено не меѓу врсниците, на кои најмногу полагаат и безусловно ги прифаќаат, но само преку улогата што им е доделена и низ која единствено можат да се потврдат, независно колку тешко ја носат. Истовремено, момчињата, како и мажите, многу поретко отколку девојките и жените, се склони да побараат помош, рано и навремено (22), кога им е потребна. Во препознавањето на овие состојби,

често се игнорираат традиционалните одредници на родот и на родовата социјализација на момчињата, како и притисоците на кои се тие изложени во прифаќањето на стереотипните родови улоги и вредности поврзани со маскулноста (23).

За разлика од девојчињата и нивната типично женска ментална обработка на проблемите со кои се преплавени, момчињата, по друг, машки образец, својата нелагодност, болка и фрустрации ги екстернализираат низ асоцијални или ризични однесувања, за што, во патријархалните средини, имаат и премолчена дозвола, независно од деструктивноста што тие ја содржат во себе.

Патријархалната култура силно го поддржува ваквиот тек на развојот. Таа ја препознава физичката пресметка како арена за натпревар во која победува посилниот, со што тој се стекнува не само со моќ и потврда дека е силен и за почит, туку ја освојува и позицијата на непобедлив, а со тоа и безбеден (4). Неретко сме сведоци на реакциите на родителот на момчето што било удрено (победено) од насилник, а не се снашло и не возвратило со истата мера. „Што не му ја врза и ти“, е често првиот коментар, полн со прекор и разочарување, на повредата што момчето веќе ја чувствува, најмалку како физичка болка. Мнозинството момчиња го следат репертоарот на типично машки решенија, кои патријархалната култура ги поставува како гаранција за нивното безбедно место меѓу другите и во врсничката група, каде што не е лесно да си „некој“, но е единственото место од каде што тие продолжуваат, кон позициите на моќ, безбедност и контрола.

Покрај родителите, врсничката група е „вториот дом“ за момчињата, со централна улога во пренесувањето и одржувањето на маскулините норми. Машките врсници придонесуваат кон преовладување на „мачо“ нормите, така што меѓусебно се предизвикуваат физички и вербално, или го охрабруваат преземањето ризици, какви што се алкохолот, дрогите и небезбедното сексуално однесување. Освојувањето на девојките и статусот на сексуалните искуства, само додаваат на контото на нивната „мажествена“ улога, додека секое нарушување на маскулините норми, се казнува со исмевање, вклучително и со хомофобични навреди и малтретирање (12).

Пушење, пиење и опивање меѓу адолесцентите од 11 до 15 години
– Пушењето, пиењето, опивањето и насилствата се репертоарот на ризични однесувања поврзани со момчињата, особено таму каде

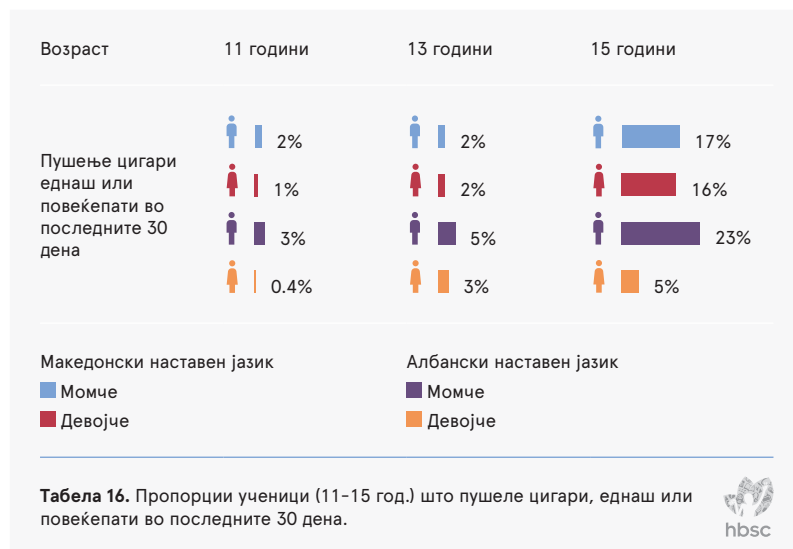
што се тие најмногу под притисок на очекувањата да покажат издржливост и сила. Секако дека на нивниот избор влијаат и културата, вредносните норми и економските услови, но според правилата на врсничката група, тие најчесто се принудени да ги изберат типично „машките“ однесувања и по цена на високи ризици.

Колку е заедницата потрадиционална, толку се и поголеми меѓуродовите разлики во експериментирањето со ризици. За разлика од момчето на кое му е дозволено сè, и во сè треба да се провери и да се докаже, девојчињата треба да бидат скромни, повлечени и послушно да ги исполнуваат очекувањата, кои со возраста се зголемуваат, особено поврзано со забраните на однесувањата што „не им прилегаат“. Се знае што може и смее момчето (мажот), а што не му е дозволено и не му доликува на девојчето (жената) и на какви сè ограничувања мора да се подложи за да биде во ред.

Пропорциите на инцидентни и редовни пушачи меѓу адолесцентите од Северна Македонија покажуваат значајни меѓуродови разлики (табела 15), во кои водат момчињата, пред девојчињата, со голем скок во сите групи од 13 до 15 години. Притоа, меѓуродовите разлики се далеку поголеми во албанската етничка заедница, што покажува и највисоката преваленција (23%) на редовни пушачи кај

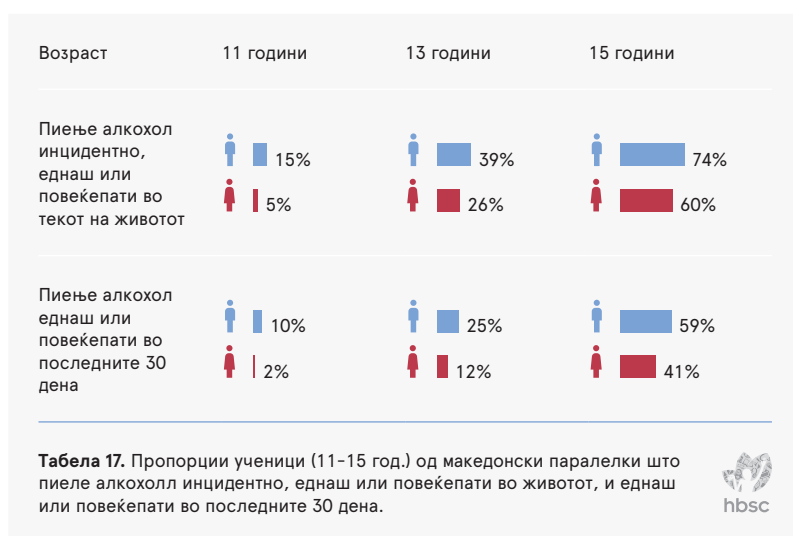
момчињата Албанци на 15 години, наспроти девојчињата Албанки (5%) од истата возраст (табели 15 и 16). Момчињата од албанската етничка заедница од Северна Македонија први почнуваат со пушењето на 11 години (10%) и порано (табела 16).

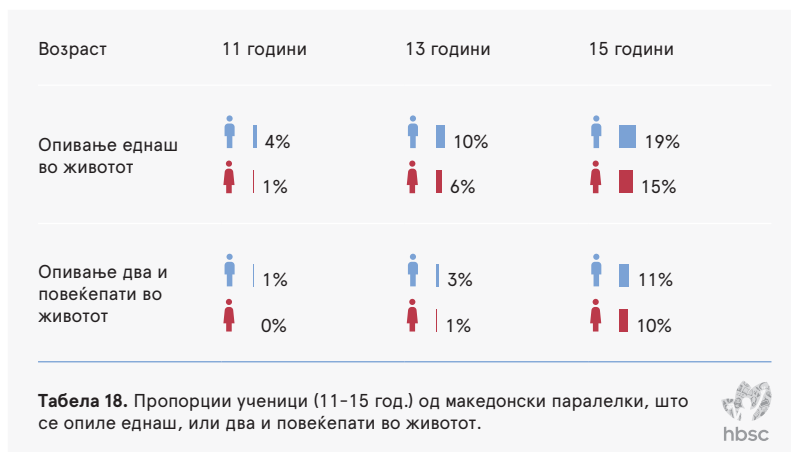
За разлика од пушењето, пиењето алкохол и опивањето, не се дозволени во муслиманската култура, па учениците од албанските паралелки не пријавуваат конзумирање алкохол. Во македонската традиционална заедница алкохолот не само што е присутен во речиси секој дом и трпеза, туку и содржи мноштво значења, со високопозитивен предзнак. Алкохолот се користи за здравици, опуштање, уживање, со него се слави и се одбележува, се забораваат тешки времиња, се надминуваат проблеми, се стекнува храброст, се лекува, се чисти. За момчињата Македонци, алкохолот станува отворена и лесно достапна можност за „намалување“ на напнатоста, а неретко тој се користи и како потврда на зрелоста. Три четвртини (74%) од македонските момчиња на 15 години пробале алкохол најмалку еднаш, или повеќепати во животот, а 59% од нив конзумирале алкохол во последните 30 дена, што е повеќе од двојно, во споредба со нивните 13 години (табела 17). Двоцифрена е преваленцијата на искуствата со алкохолот и меѓу момчињата на 11 години, и во двата случаја, на инцидентно пиење алкохол (15%) во животот и пиење повеќепати во последните 30 дена (10%) (табела 17).

Преваленциите на консумирање алкохол меѓу девојчињата (табела 17) се исто високи и можат да се припишат на потребата да се биде „ин“ во култура каде што пиењето се одобрува и се промовира, а може и да се доживее како предизвик да се биде еднаков/еднаква со другите, да се стекне храброст, или да се биде дел од групата чии правила и услови за членство знаат да бидат и многу исклучиви. Тоа го покажуваат и меѓуродовите разлики што се намалуваат со возраста.

Кај опивањето, исто како и кај пиењето алкохол, меѓуродовите разлики се намалуваат со возраста, со нагол пораст на пијанствата и кај двата рода (табела 18). Додека првото опивање на младите од 11 и 13 години може да се толкува како небрежност или неискуство, веќе на возраст од 15 години опивањето е во функција да се биде дел од шемата, да се ризикува, да се помине опуштено вечерта, да се избега од проблемите.

Со бројот на пијанства се намалува меѓуродовата разлика кај младите од македонската етничка заедница, со што, преку ризично однесување, момчињата и девојчињата конечно доаѓаат до „еднаквоста“. Иако, осудата и стигматизацијата (белегот) потоа, нема да бидат исти за двете страни.

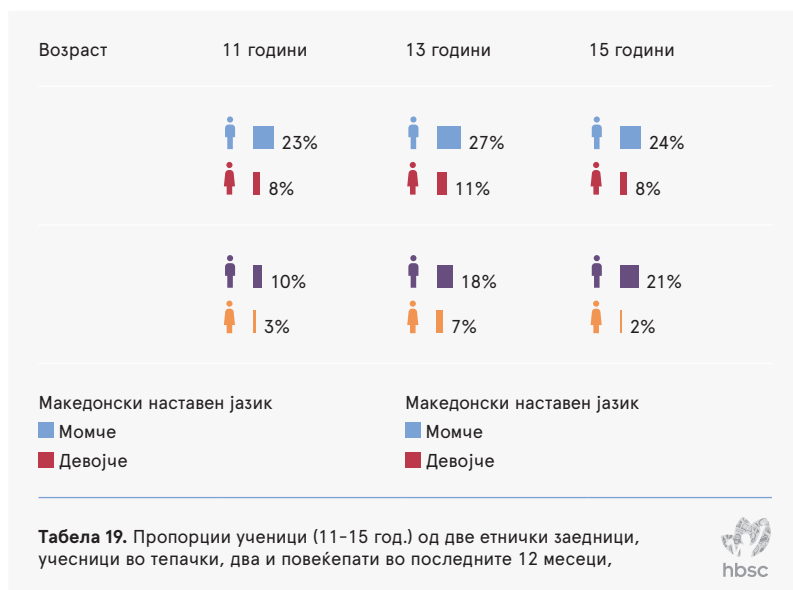

Насилничко однесување меѓу младите – Физичките пресметки во адолесценцијата се начин на покажување сила, но и компензација за реалното чувство на слабост и немоќ. Момчињата што често практикуваат физичко насилство, и самите се жртви на малтретирање, осаменост, суициден ризик и чести отсуства од училиштето, покажува пакистанска студија (24) со слични демографски и контекстуални услови (култура и економија) на оние во Северна Македонија. Да се има неколку добри другари е силен протективен фактор во споредба со тоа да се биде дел од голема група, покажуваат наодите на студијата (24). Насилничкото однесување на момчињата како решение на нивните потиснати и често неосвестени проблеми (12), добро е да се истражи низ процесот на родова социјализација во нивните рани адолесцентни години, која од момчето бара да покаже физичка цврстина (висока толеранција на болка, докажување низ борба, натпреварувачки дух); автономија (финансиска самостојност, контрола, улога на главен заштитник); емоционален стоицизам (да не биде плачко, женче, да не покаже слабост и да умее самиот да се справува со проблеми) и на крајот да биде и хетеросексуално докажан како маж (промискуитетен, со контрола и доминација во партнерските релации) (15).

Она што фактички ја зголемува и ја одржува неповолната позиција на момчињата пред девојчињата е фактот што тие и повеќе од девојчињата се склони да ги прифатат овие нееднаквости. Според Кегстен (12), има неколку потенцијални објасненија за тоа. Прво, во многу средини, особено традиционални, нормите што им носат привилегии на мажите се сметаат за „нормални“, па

оттука ни момчињата не гледаат причина зошто би ги проблематизирале. Второ, со пубертетот момчињата добиваат релативно поголема слобода и сила од девојчињата и не се мотивирани да го менуваат односот на силите што им го дава општеството, кое преку семејството, без ограничувања се прелева на сите други институции (образованието, здравството, социјалните политики...). И трето, насекаде каде што момчињата, во практика, се обиделе да ги прифатат родовите еднаквости, како на пример да бидат поинакви во изгледот, или во вклученоста во „женски“ активности (помош во домаќинството), или каде што покажале поголема емпатија и чувствителност за други и различни, биле изложени на потсмев, на потценување и на ризици од стигматизација и исклучување од групата врсници (15).

Насилството меѓу момчињата најчесто се случува во или меѓу групите врсници. За учеството во тепачка да создаде насилник, насилството треба да се избира почесто, во различни околности, во текот на годината.

Меѓународните разлики во физички пресметки, два и повеќепати во последните 12 месеци, се значајни кај учениците од двете етнички заедници (табела 19). Момчињата се понасилни од девојчињата, а меѓународните разлики растат со патријархалноста на културата. Момчињата се понасилни од девојчињата не само затоа што се појаки, туку и поради отворената поддршка на таквото однесување, кое се доживува како начин на „машко“ растење. Насилствата во периодот на адолесценција се насочени кон други момчиња, со цел да се избори сопственото место и улога во „мачо“ светот, во кој најдоброто место го имаат најхрабрите и најиздржливите, дури и по цената на повредување на другиот или самоповредување. Заедници што не го превенираат, а потоа и не и го санкционираат насилството, со тоа го оправдуваат и го поткрепуваат.

Сексуалноста и семејното насилство врз децата – табуа на патријархалната култура

Адолесценцијата, како контекст на брз раст и развој, со силен потенцијал за промени, го има и предизвикот на откривање на сите забранети „табу-теми“, како прашањата на сексуалноста, родово-идентитетските прашања, злоставувањата и сите видови злоупотреби над децата. Адолесценцијата е отворен полигон за контрола и опресија врз младите со манипулативен репертоар на чувствата на срам, страв (од казна, исклучување, напуштање), вина и (само)казнување. Образец вткаен во патријархалната културна матрица и норми, со кој успешно се одржува позицијата на моќ и контрола во заедницата.

Сексуалноста и првите партнерски релации во раната адолесценција

Надојдената сексуалност во раната адолесценција поставува фундаментални предизвици за младите. Тие вклучуваат приспособување на изменетиот лик и на појавата на новото тело, кое се наметнува со сексуална привлечност и желби. Експериментирањето со сексуални однесувања и учењето како тие да се управуваат, и како да се конфронтираат и да се усогласат со сексуалните ставови и вредности на заедницата, потоа и како да се интегрираат сите тие чувства, ставови и искуства во единствено чувство за себе, е претешка задача за адолесцентот (25).

Предизвикот е нов и фасцинантен, во возбудата поврзана со ненадејното откритие на сопствената сексуална привлечност,

на новото поле на физичка интимност и на психолошката ранливост, истовремено. Одговорите на адолесцентот на сите овие предизвици се детерминирани со социјалниот и со културниот контекст во кои тој/таа живеат. Притоа, дури и западната култура на адолесцентната сексуалност, сè уште гледа како на нешто несоодветно и проблематично повеќе отколку на нешто природно и здраво. Наместо напорите да се насочат кон подготовка на младите за одговорно и безбедно сексуално однесување, сè уште преовладуваат традиционалните моралистички сфаќања за вонбрачниот секс и за потенцијалните негативни последици од него, во сексуалното промискуитетно однесување и раната несакана бременост.

Колку и во кого се вљубуваат момчињата и девојчињата на 13 и на 15 години во Северна Македонија? Наодите добиени на примерок од 3.015 ученици, од 13 до 15 години (ХБСЦМ, 2018) откриваат, (20) дека 86% момчиња и 71% девојчиња биле вљубени во моментот на анкетирањето. Од нив 98% момчиња и 96% девојчиња се хетеросексуално вљубени, додека останатите се, во просек, истополово (1,5%), или би-полово (1,7%) вљубени. На ниту една друга возраст нема толкава концентрација на толку интензивни чувства, а со толку малку знаење, искуство и поддршка тие да се стават под контрола.

Во својата книга „За романтичната љубов“ Бругард Берит (26) ги објаснува хемиските реакции во телото при искуствата на вљубеност, многу слични на оние да се биде зависен од дрога. Кога човек се вљубува, непредвидливоста, мистеријата и сексуалната привлечност го доведуваат лимбичкиот систем (амигдалата) на ниво на висока раздразнетост, што ги активира хормоните и неуротрансмитерите, во адаптацијата на стресот. Доколку љубовта ја сфатиме како физиолошко-психолошко искуство, во услови кога делови на префронталниот кортекс, задолжени за когнитивна обработка, се сè уште во развој, тогаш потребите (нагоните) на адолесцентот за експериментирање, признанија и задоволства, можат да станат присилни и без можности за регулација. Имено, когнитивната контрола на импулси, планирањето и регулацијата на емоциите, созреваат последни (и до дваесет и петтата година), што го прави адолесцентот многу посклон кон ризици и без согледување на реалните опасности во реално време. Она што ја прави новата љубов слична на зависност (27), се чувството на инстантно задоволство, привлечно за секој што бара

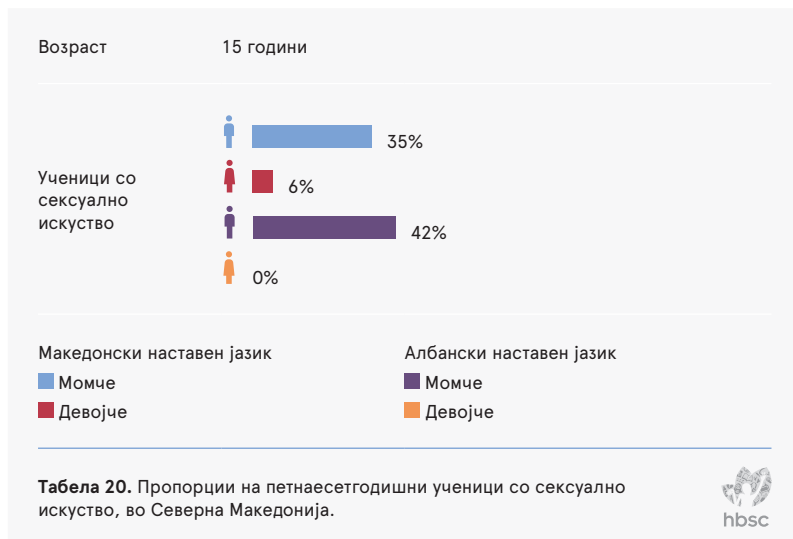

брза гратификација (награда), од една страна, и неспособноста за справување со загубата, тогаш кога љубовта ќе избледнее, или ќе заврши, од друга страна. Реакцијата е тогаш многу силна, во потрага по брза замена, по нов партнер, со иста возбуда и задоволство, многу слични на оние со зависноста од дрога.

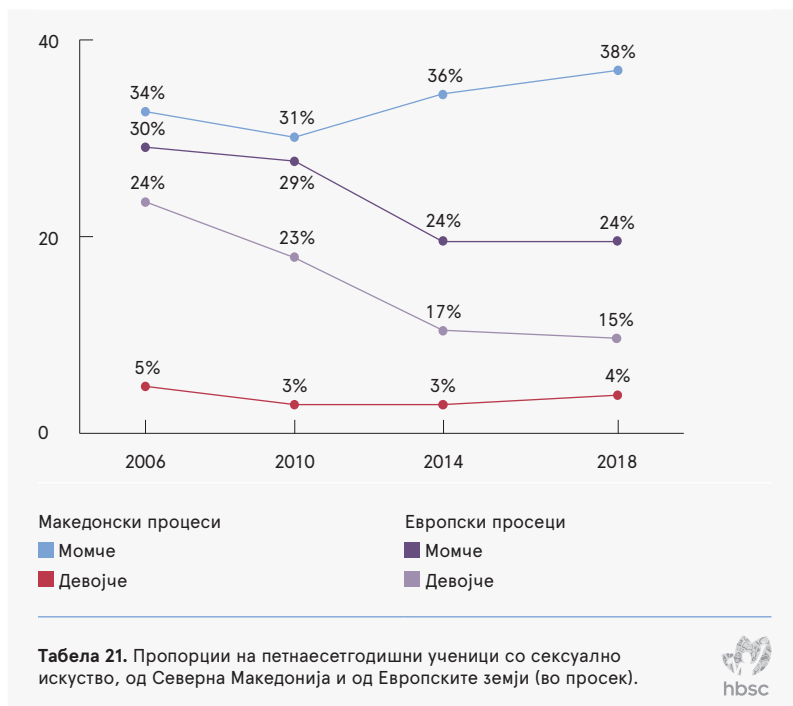
Имајќи го сето ова предвид, вљубеноста во периодот на адолесценција има квалитет на високоризично искуство, не само по физичкото и по менталното здравје на адолесцентот, туку и поради својата манипулативна моќ со која таа (вљубеноста) лесно ја презема контролата врз него/неа, во партнерските и во другите релации, изложувајќи го/ја на ризици од разни видови злоупотреба.

Излезот е во истражување и подобро разбирање на интрапсихичките и интерперсоналните процеси, кои влијаат врз изборот на младите дали и со кого ќе остварат интимна врска, дали ќе имаат сексуален однос и дали ќе користат заштита. Проучувањето на овие субјективни димензии од сексуалните однесувања на младите е клучно за развој на ефективни интервенции во намалување на ризиците. Особено е важно и откривањето на значењата што младите им ги придаваат на своите сексуални искуства, како и начинот на кој сексуалноста е интегрирана во нивните идентитети (28).

Рани сексуални искуства и први интимни релации – Младите од Северна Македонија сè порано стануваат сексуално активни. На прашањето поставено на 1.580 ученици на возраст од 15 години – дали некогаш имале сексуален однос, момчињата (38%) и девојчињата (4%) од Македонија (во просек) ќе покажат висока родова диспропорција. Ако ги видиме одговорите во рамките на македонската и на албанската етничка заедница, соодносот останува ист, со уште поизострени меѓуродови разлики меѓу учениците од албанските паралелки, каде што албанските девојчиња прикажуваат 0 преваленција на сексуални искуства, на возраст од 15 години (табела 21).

Уште повпечатливо е што разликите во сексуалните искуства на младите од Македонија имаат тренд на непроменливост, на состојба на „статус кво“, низ цели 16 години (табела 21).

За разлика од македонските, европските просеци покажуваат помали меѓуродови разлики, каде што раните сексуални искуства, низ годините, бележат значителен пад (9). Тоа може да се припише на подобрата информираност на младите во повеќето земји од Европа и од регионот, како и на повисоката свест за ризиците од раните интимни релации по репродуктивното и менталното здравје на младите.

На прашањето што ја прави толку голема разликата во првите сексуални искуства на младите од Македонија, одговор побаравме кај учениците, врсници на учесниците во истражувањето, во организирани фокус групи со по 10 ученици, од 4 средни училишта. Одговорите на прашањата поврзани со сексуалноста, со сексуалното и со репродуктивното здравје, се табу-теми, за кои не се разговара отворено ниту во училиштата, а уште помалку во семејството, кажуваат децата. Тоа се теми за кои дел од родителите мислат дека е рано да се зборува или дека разговорите можат да значат поттикнување или давање согласност за отпочнување со сексуални искуства. За дел од возрасните, децата сметаат дека не знаат како да разговараат за прашања што ги интересираат младите.

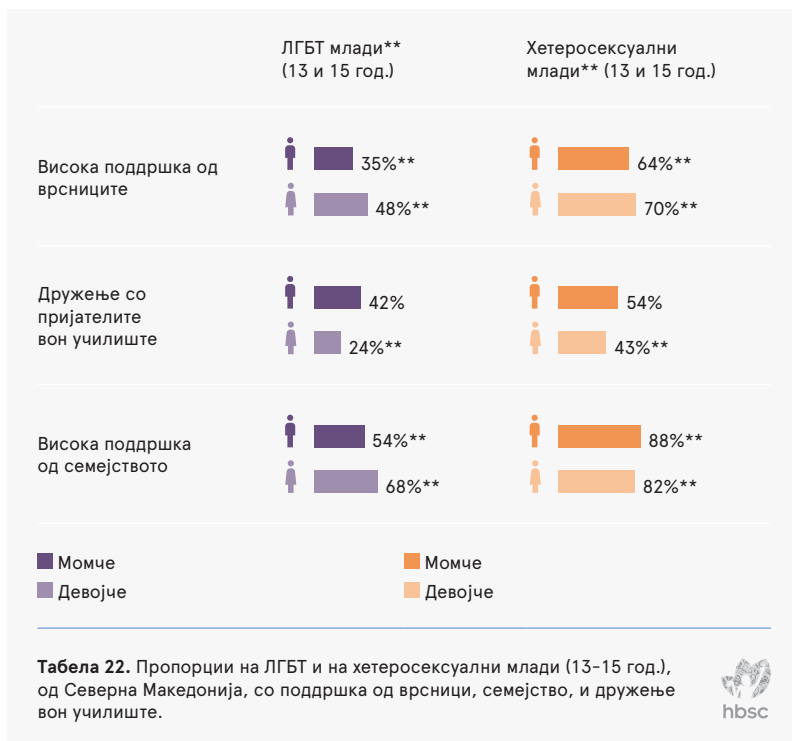
Во училиштата, голем број од наставниците се чувствуваат нелагодно да зборуваат на овие теми, сметајќи дека не се доволно подготвени и дека нема да умеат да одговорат на прашањата на учениците. Други мислат дека тоа не е нивна работа, или се плашат од реакции на родителите, од кои еден дел се противат на сексуалното образование во училиштата.

На прашањето како се штитат младите од несакана бременост и сексуално преносливи болести, мнозинството сексуално искусни млади на 15-годишна возраст одговараат дека се информирани за употребата на кондоми и пилули, но поради цената, стигмата и срамот „секој те препознава во продавница, во мало место“, тие не им се секогаш и еднакво достапни на сите. Наоди од Студијата 2018 (9), потврдуваат дека третина од младите во Северна Македонија не користеле никаква заштита при последниот сексуален однос. Дел од ризичните одговори на момчињата (15 год.) одат уште подалеку со коментарите дека „не е „природно“ да се користи кондом, затоа не треба да се употребува; или дека „девојката со која си постојано и имаш сериозни намери, нема потреба од заштита, сигурен си со неа“, или дека „лесните“ девојки, оние што често менуваат партнери, и не заслужуваат да се грижиш за нив.

Освен што се неинформирани, ставовите на овие момчиња се крајно дискриминирачки и мизогини. Имајќи ја предвид возраста на децата, се надеваме дека тие сè уште не се свесни за погубноста на таквите коментари и позиции, по здравјето (физичко и ментално) и на двете страни. Нивните рани родови ставови ја отсликуваат патријархалната култура во која мажите се субјекти, а жените се предмети и тела каде што женската сексуалност постои само како мера на задоволствата на мажот. Дали и кога жената ќе има секс е често сосема ирелевантно за тоа дали таа сака да има секс. Патријархалната хетеросексуалност која е машко-доминирачка и машко-центрична, ги одразува основните принципи на патријархатот – единственото важно и што се зема предвид, се потребите и доживувањата на мажот, па оттука, да се „има секс“ е дефинирано единствено преку машкото задоволство и оргазам (3). Токму затоа на развојот на сексуалноста и на родовите идентитети мора да се гледа исклучиво релативски. Во релативски сооднос, родовите (не)еднаквости се значајни предиктори на здравјето и на добросостојбата како кај девојчињата така и кај момчињата. Едностраното третирање на интимните партнерски релации, во или вон хетеросексуалната сфера, го затвораат и го зацврстуваат кругот на нееднаквоста, со силна тенденција таа да се пренесува и да се продлабочува на сите други полиња.

Сексуалноста и родовите идентитети вон хетеросексуалната родова дихотомија, описани од „нормалноста“ - Секоја отстапка има цена. Патријархалната култура е хетеронормативна, и не остава простор за примероци и искуства вон машко-женската дихотомија со која суверено владее мажот. Сè што се одигрува надвор од хетеросексуалната сцена е однапред осудено, како непожелно и болно, и затоа треба да биде казнето и отстрането. Традиционалната заедница не препознава и не одобрува различности и не отстапува од тоа што е зададено како родова норма. Таа не дозволува промени во полето на сексуалноста и на родовите идентитети, особено кога тие ја доведуваат во прашање моќната хегемонистичка позиција на мажот. Таквиот развојно рестриктивен амбиент ги става хомосексуалните млади под огромен притисок и ризик, дури и по нивниот живот. Особено младите момчиња со хомосексуална ориентација и/или родо-идентитетски предизвици се меѓу најзагрозените, поради предавството на „сопствениот род“ и очекувањата да станат „вистински“ мажи, што тие ги изневеруваат. Конфликтната позиција со која се соочуваат овие млади, во периодите на себеоткривање, на себедетермини-

рање и на себеприфакане, без можности за успешна разрешница на овие развојни процеси, остава трајни последици по целиот нивни живот.

Наодите од ХБСЦ студијата за хомосексуалните млади (20) во училиштата од Северна Македонија ги потврдуваат претпоставките за исклучително тешката и нееднаква позиција на оваа група млади по нивното ментално, социјално и физичко здравје. Младите на возраст од 11 до 13 години, со хомосексуална ориентација и со нетипични родови идентитети, во Македонија се помалку поддржани од семејството и од врсниците (Табела 22), поизложени на насилства и на малтретирање, повеќе страдаат од психички проблеми и почесто размислуваат за самоубиство (Табела 23), во споредба со хетеросексуалните млади, покажуваат наодите (20).

Традиционалното семејство што мнозинството деца од Македонија го опишуваат како грижливо и од поддршка, за младите со хомосексуална ориентација, и за трансродовите деца, претставува првата точка на сопнување во откривањето и во развојот на сопствената сексуалност, на која се темели сликата за себе и формацијата на детскиот родов идентитет. Многу сличен е и односот на врсниците и на соучениците кон овие родово различни деца, ако се спореди со позитивното внимание што го добиваат хетеросексуалните млади (табела 23).

И не само во отсуството на поддршката, туку и во настојувањата тие да бидат обележени, казнети и исклучени, учествуваат сите. Додека малтретирањето во училиште (табела 23) е дел од нивниот

секојдневен репертоар на постоење, и насилствата во домот (табела 24) далеку го надминуваат традиционалното физичко казнување во дисциплинирањето на хетеросексуалните млади (20).

Реакциите на децата на ваквиот „развоен“ амбиент, што го имаат во семејството, училиштето, меѓу врсниците и во заедницата, само затоа што се различни и родово неподобни за строгиот патријархален норматив, се отсликуваат во драматичен пад на нивното ментално и физичко здравје (табела 25). Секое второ момче или девојче, со хомосексуални склоности, или со трансродов идентитет, од 13 до 15 години, страда од депресивни чувства, а секое трето момче размислува на самоубиство. Едно од четири хомосексуални момчиња, на истата возраст, планирале самоубиство. Момчињата се позагрозени од девојчињата, исто како резултат на културата што не го простува родовото предавство на мажот.

Тоа што никој не интервенира да ги подобри условите и да обезбеди промени во распоредот на сили и моќ, со кои и овие деца ќе ги остварат своите основни детски права, е уште позагрижувачки. Таквата незаинтересираност и негрижа, ги остава овие млади изолирани и во вакуум, без свесност дека со поголемата невидливост и негрижа, одат и поголеми ризици по нивниот живот.

Семејно насилство и сексуална злоупотреба на децата во раната адолесценција

Традиционалното семејство во многу средини важи за грижливо и од помош. Многумина ќе ја потврдат и неговата (пре)заштитничка улога во долгото и бавно осамостојување на децата, кое од адолесценцијата, за момчињата и за девојчињата, продолжува по различни патеки и насоки. Додека протекционизмот и поддршката им припаѓаат на синовите, со разбирање за нивните грешки и „гревови“, ќерките остануваат под будното око на родителите, додека да пораснат и да бидат предадени на контролата на „друг“. Тоа е она што се гледа на површината и што повеќето го препознаваат како „факти“.

И во Студијата ХБСЦ (9), децата од Северна Македонија го потврдуваат тоа. Меѓу сите други деца, од 48 земји, тие највисоко ја оценуваат поддршката на своите семејства. Малку подетален преглед, сепак ќе покаже дека поддршката опаѓа со возраста и

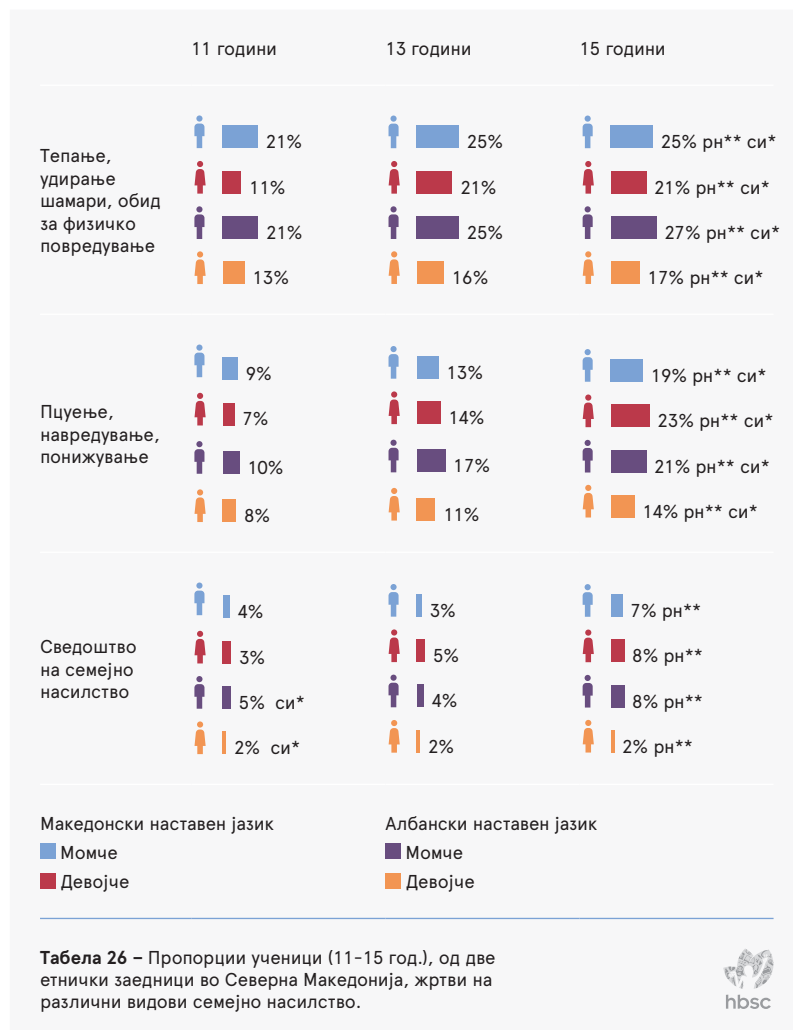
дека девојчињата, особено оние од посиромашните семејства, не ја чувствуваат еднакво како и момчињата.

Одејќи уште подлабоко во односите во македонското семејство, преку прашања што опфаќаат седум можни форми¹⁴ на семејно занемарување и насилство, добиваме поинаква слика за квалитетот на поддршката на македонското традиционално семејство, како и за цената што децата ја плаќаат за тоа. Поддршката не е безусловна и на многу млади им е тешко, ако не и невозможно да се справуваат со предизвиците на својот развој, во такви околности.

Физичко и емоционално насилство врз децата во македонско семејство - Од вкупно 4.544 испитаници, на возраст од 11 до 15 години, од кои 2.219 момчиња и 2.325 девојчиња, 39% од момчињата и 30% од девојчињата имале искуство со најмалку едно, или повеќе видови семејно насилство, во текот на својот живот (табела 26). Следено по возрасти и етнички групи, гледаме дека физичкото и емоционалното насилство врз децата се применува на сите возрасти и во двете етнички заедници. Насилството кон децата расте со возраста, што ја покажува и немоќта на родителите да се справат со растечките развојни предизвици на своите деца. Секое четврто момче и секое петто девојче од Македонија, се соочиле со физичко насилство во домот, еднаш, или повеќепати во животот, до својата 13-та и 15-та година (табела 26). Физичкото насилство во семејството се применува и врз 11-годишните момчиња и девојчиња. Со возраста, меѓуродовите разлики се намалуваат, а во македонското етничко семејство, се зголемува физичкото казнување на девојчињата на 13 и на 15 години (табела 26). Каде што се нормите построги и девојчињата попослушни, како во албанската етничка заедница, таму тие поретко се казнуваат, па оттука и поголеми меѓуродови разлики.

14 Зададените прашања се дел од скалата за семејно насилство, која е конструирана како додаток на мандаторниот прашалник на студијата ХБСЦ за 2018 година. Прашањата опфаќаат седум форми на насилничко однесување кон децата во семејството: физичко насилство, емоционално насилство, емоционално занемарување, физичко занемарување, сексуално вознемирување, сексуално злоставување и сведоштво на насилство во семејството. Сите прашања се валидирани, во неколку пилот-истражувања (2016 год.) во Албанија, Северна Македонија и во Романија. Во Северна Македонија, скалата е зададена на три возрасти испитаници, од 11, 13 и 15 години, во три различни средини, при што секое од прашањата е дискутирано со децата, по повеќе основи: содржината и разбирливоста на прашањето, потребата и користа од информациите што ги дава, односно чувството на лагодност, доверба и безбедност кај испитаниците при одговарањето. Резултатите од пилот-истражувањата покажаа дека по сите три основи има оправданост за задавање на овие прашања. Прашањата се зададени во осум земји во рамките на студијата ХБСЦМ 2018, со свест за нивната чувствителност и силни гаранции за заштита на правата на децата и на нивното слободно учество во истражувањето.

Интересна е и позицијата на родителите, чиј углед децата и покрај сè сакаат да го заштитат, кога во многу помала пропорција (табела 26) пријавуваат сведоштва на семејно насилство чии жртви се и самите. Се чини како на децата потешко да им паѓа да бидат сведоци на насилствата, отколку кога се негови жртви.

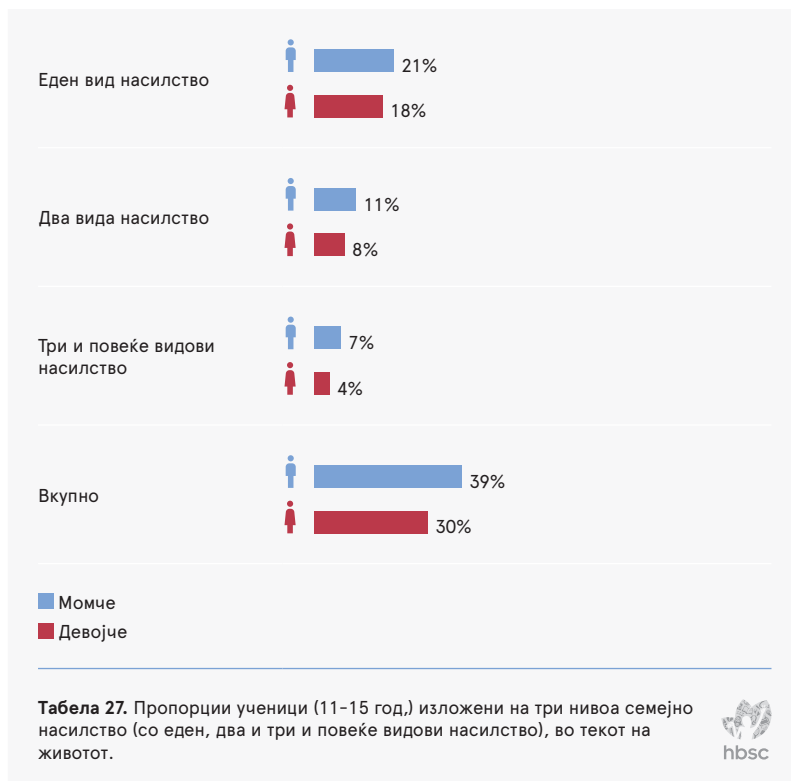
Физичкото и емоционалното насилство, како „најодомаќени“, покрај тоа што растат со возраста, се значајно поврзани и со ставовите за родовите нееднаквости и со семејната имотност (табела 26), во највозрасната група испитаници (15 год.), потврдуваат наодите

од истата студија. Прифаќањето на родово дискриминирачки ставови, како и намалената семејна имотност, одат со повисоки ризици од семејно насилство.

Животните искуства на детето во атмосфера на семејно насилство за последица имаат, не само учење на обрасците на однесување, како решение на проблемите, туку и пресликување на моделот на родителската фигура, која и самата е „жртва“ или „насилник“, и од која децата не смеат, не умеат и не сакаат да се дистанцираат, колку и да страдаат. Вината што го мачи детето кога го мрази родителот е дополнителен и често неиздржлив товар за неговите капацитети да ги разбере и да ги интегрира спротивставените конфликтни чувства, во прифатлива слика за себе. Деструктивните решенија кон себе (кај девојчињата) или кон надвор (кај момчињата) се првиот избор за излез.

Често е тешко да се разграничат насилствата што ги доживуваат децата, што ги прави истовремено изложени на физичко, психичко, и/или сексуално насилство, и/или физичко и емоционално занемарување.

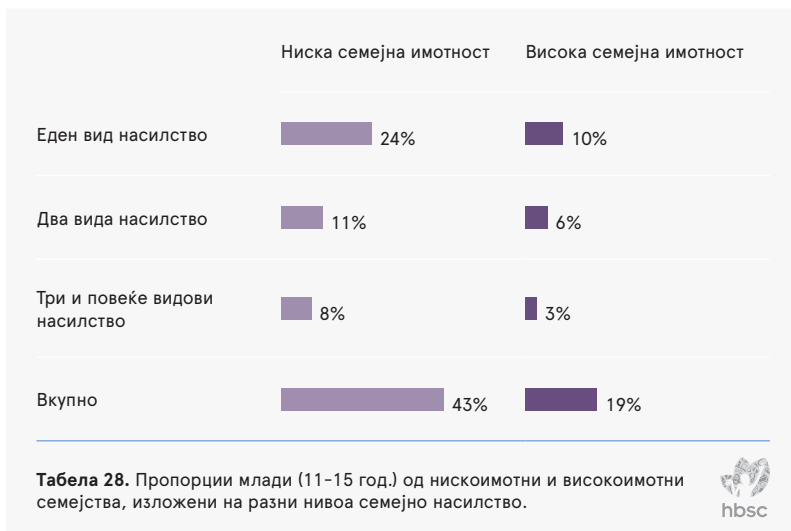
Висока е пропорцијата млади (35%) на возраст од 11 до 15 години во Северна Македонија што се изложени на повеќе видови семејно насилство, при што момчињата се секаде побројни жртви од девојчињата (табела 27).

На сите три нивоа на изложеност на насилства, имотноста на семејството и условите на живеење играат значајна улога. Пониската семејна имотност оди со повисок ризик од семејно насилство.

И покрај тоа што во доминантно сиромашни заедници каква што е македонската, семејното насилство не може да се толкува исклучиво како последица на сиромаштијата, како што и имотноста не може да биде гаранција за ненасилно семејство, наодите потврдуваат поврзаност на економските фактори со родовите норми и култура, во креирање и опстојување на насилството.

Младите од помалку имотните семејства се поизложени на ризици од семејно насилство, момчињата повеќе од девојчињата, но традиционалните норми и уверувања се клучниот момент за појавата и одржливоста на насилствата.

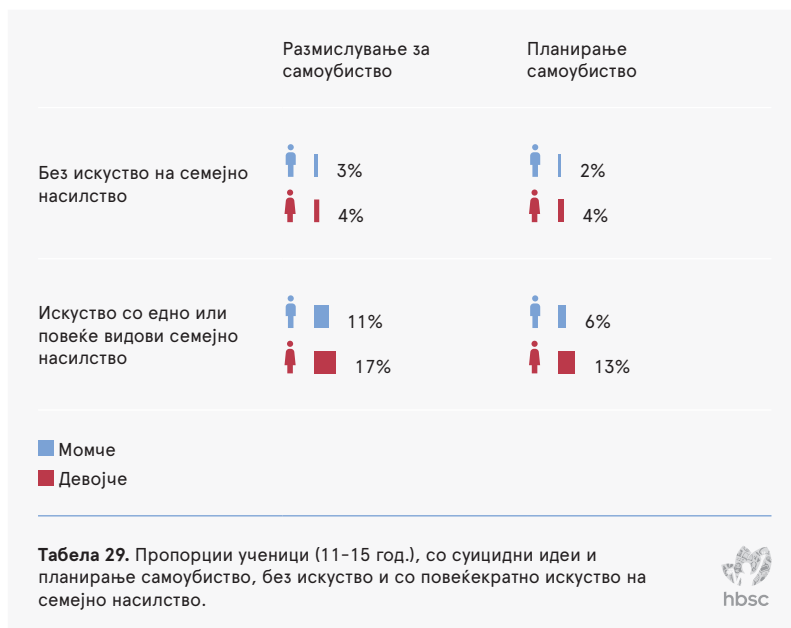

Последиците од семејното насилство децата ги чувствуваат акутно и во реално време, „сега и овде“. Тие оставаат неизбришливи траги врз детските доживувања, избори и одлуки поврзани со нивните животи.

Појавата на два и на повеќе психосоматски симптоми истовремено, какви што се главоболки, болки во stomакот, нервоза, избувливост, лошо расположение, повеќепати неделно, е значајно поврзано со детското искуство на семејно насилство. Меѓу момчињата (29%) кои се жалат на повеќе психосоматски симптоми истовремено, дури 61% се жртви на некаков вид семејно насилство, додека кај девојчињата (53%) со психосоматски проблеми, тој процент изнесува 47%. Товарот на насилствата е претежок за девојчињата, и уште повеќе за „цврстите и јаки“ момчиња.

Во реакциите на младите се препознава и нивната скриена битка со смислата на животот и на таквото нивно постоење. Многу почести се размислувањата за самоубиство и обидите животот да се прекине меѓу децата жртви на семејно насилство отколку меѓу децата во семејствата без насилство (табела 29).

Единаесет проценти од момчињата што биле жртви на семејно насилство, размислуваат за самоубиство, во споредба со три проценти што немале такви искуства (табела 29).

Кај девојчињата жртви на насилството, преваленцијата е уште повисока (17%), во споредба со нивните врснички без насилни искуства (4%). Кај момчињата игра улога и бројот на насилства на кои биле изложени, па ризикот од самоубиство речиси се удвојува од изложеноста на едно, до три и повеќе видови семејно насилство, во текот на животот.

Изложеноста на семејно насилство во раната адолесценција, предизвикува кај децата состојби на висок стрес, со слаби перформанси за негово успешно надминување, што расте со интензитетот на изложеноста (табела 30).

Додека во семејства без насилство, детските успешни реакции на стрес се распределени на поголема пропорција деца, во насилни средини, со изложеноста на насилствата, опаѓа ефикасноста во изнаоѓање решенија, и расте притисокот на неуспешното справување.

Овие наоди ја откриваат динамиката на реакциите на изложеноста на семејно насилство. Од една страна, искуството на семејно насилство ги приближува момчињата до чувствителноста на девојчињата, но, од друга, истовремено ги принудува да го држат „курсот“ на издржливоста и цврстината, што ја зголемува напнатоста, за која немаат решение.

Како последица, и двата рода продолжуваат со родово специфични и препознатливи реакции, што кај девојчињата значат внатрешно страдање и склоност кон самоповредување, додека кај момчињата пренасочување на болката кон ризични и/или насилнички однесувања. И двете форми на реакции се меѓусебно поврзани и погубни, и јасно го исцртуваат деструктивниот затворен круг на насилството.

Сексуално насилство врз децата во семејството – Семејното насилство не завршува со физичко и со вербално повредување на децата, ниту со нивно емоционално и физичко занемарување. Насилството во семејството знае да биде многу посурово, подлабоко и побезизлезно. Сексуалното злоставување на децата во семејствата, од членови или од блиски на семејството, се често тајни, манипулативни, заканувачки и премолчувани искуства на детето. Се случуваат далеку од очите на јавноста, но и од правдата. Не само сексуалниот напад врз детето, туку и целиот амбиент на манипулативни повреди и прикривања, а подоцна и премолчување

и/или игнорирање на детските искуства, стануваат дел од секундарната трауматизација, што го претвара детското трауматско искуство во траен белег (лузна) на неговиот живот.

Од 4.517 ученици на три возрасти (11, 13 и 15 год.) од двете најбројни етнички заедници во Северна Македонија (македонската и албанската), на прашањето дали некогаш биле изложени на милување и допирање на сексуален начин, или имале искуство на сексуален напад/акт од лице најмалку пет години повозрасно од нив, вкупно 275 (6%) деца, од кои 213 (77%) момчиња и 62 (23%) девојчиња, изјавиле дека еднаш, два или „многу пати“ во својот живот имале такви искуства. Од нив, до својата 15-та година, сексуално вознемирување пријавиле 166 (60%), додека силување, или обид за силување, пријавиле 109 (40%) деца.

Наодите покажуваат и зголемување на изложеноста на сексуално злоставување со возраста на децата, што не се однесува на категоријата „многу пати“, каде што возраста не игра улога и ризикот е еднаков за сите возрасти. Она што прави најголем впечаток се меѓуродовите разлики, на сметка на момчињата, најизразени кај овој вид насилства врз децата, што отвора простор за нови прашања и дискусии, и допрва треба да биде истражено.

Прикажаните резултати (табела 31) потврдуваат дека децата на сите возрасти (11-15 год.) се изложени на ризикот од сексуално вознемирување и напад, и дека семејството не е безбедно за нив. Ризикот се зголемува со возраста, со момчињата кои се почести жртви од девојчињата и почесто страдаат во заедница со построги патријархални норми (каква што е албанската). Патријархалната заедница насилството и „де факто“ го препознава и го казнува, родово селективно (Табела 26).

Кога ќе се погледне сликата по возрасти и по етнички групи со различна патријархална динамика, се стекнува впечатокот дека имаме одговор за евентуалната поврзаност на ризиците од сексуално злоставување со традиционалната родова култура, како најодговорна за родовите нееднаквости. Со овие наоди се доведува под прашање и „митот“ за повисокиот ризик од сексуални насилства врз девојчињата отколку врз момчињата, во периодот на раната адолесценција. Подоцна овој сооднос можно е да се менува, по првите интимни партнерски релации, каде што е поверојатно девојчињата да страдаат почесто.

Во таков амбиент момчињата, идните носители на патријархатот, немаат простор да се пожалат, ниту да покажат слабост, што ги прави исклучително ранливи и уште поподложни жртви на насилство. За разлика од нив, девојчињата остануваат под строг надзор и контрола на семејството додека да пораснат.

Скриените и најчесто несанкционирани практики на сексуално злоставување на децата, уште повеќе ги погодува невидливите, маргинализирани и ранливи категории деца, какви што се ЛГБТ-младите (табела 32). И тука, повторно момчињата се три, односно пет пати почесто сексуално вознемирувани (16%) и сексуално злоставувани (21%), во споредба со хетеросексуалните млади.

Зголемената изложеност на сексуално и на сите други видови насилства, ги става овие млади во траен ризик, честопати и по животот. Сексуалното насилство е одмазда и казна за навредата од предавството на родот и на привилегиите што одат со него, но и опомена за сите други што би тргнале по тој пат.

Темите за сексуалноста, за сексуалните искуства и за сексуалната злоупотреба на децата треба да се разгледуваат поврзано со сексуалното и репродуктивно здравје, во рамки на сеопфатното сексуално образование, како дел од редовните училишни програми. Иако погубни по развојот на младите, на нивните родови и сексуални идентитети, како и по нивното физичко, ментално и социјално здравје, овие теми се игнорираат или се забрануваат, што ги прави недостапни за сеопфатни анализи и решенија. Во семејствата овие

прашања често знаат да бидат премолчувани, игнорирани, или предвреме затворани и оставени на „времето да реши“.

Последиците се, зголемена конфузија и несигурност кај детето и неговите толкувања на сопственото учество и улога во сексуалните искуства на злоупотреба. Поврзани со потребата за внимание, грижа и заштита, чувствата на детето се променливи, збркани и конфликтни. Манипулациите, стравот, тајновитоста, законите, но и задоволствата од интимноста на релацијата, се често оптоварени со срам и вина, нагласени во реакциите на средината, која обвинува наместо да штити.

Главниот проблем на детето жртва на сексуално семејно насилство почнува од моментот кога тоа веќе за ништо не се прашува, ниту некој се интересира за неговите конфликтни чувства, продолжувајќи да одлучува во негово име, како тоа да е сосема неспособно да управува со себе и со својот живот. За потоа, што побргу прашањето да се затвори и да се препушти на „времето да помине“. Она што времето не лекува, и што продолжува да живее по трауматските искуства на детето, се промените во детското поимање на светот, на кој веќе не му верува, вклучувајќи се и себеси, како помалку вредно или безвредно.

Улогата на традиционалната култура е круцијална во обликувањето и во негувањето на овие односи. Впечатокот што го даваат овие наоди е дека македонското традиционално семејство недоволно го почитува детето и неговите права на самоопределување, слободно изразување и активно учество. Детето од Северна Македонија, ја нема слободата да одлучува за себе, да ги истражи, да експериментира и да ги изрази своите ставови и размислувања, особено кога тие се разликуваат од оние на возрасниот. Мерките за дисциплинирање на „непослушните“ се ригорозни, со физичкото и со вербалното казнување, или игнорирање, што ги обесхрабрува детските напори за себепронаоѓање и родово идентификување.

Родовите улоги што детето ги наследува и ги учи во насилничко семејство се за мајката жртва, која премолчува за „мир во куќата“, а за возврат добива уште поголем немир и повреди, пред очите на децата. Пораките што децата ги добиваат за немоќта на мајката жртва се идентитетскиот модел од кој девојчето ја наследува погубноста да се биде своја, единствена и различна, со себепоништување наместо себепочитување, како избор. Последиците со

кои ќе продолжи да живее се недовербата во другите и во себе, и излезните решенија од тоа, во (само)повредување. Момчето, со татко или со мајка насилник, учи како да порасне бесчувствително и цврсто за да преживее, што не го прави посигурно во идните релации, напротив. Во постојана борба со својата анксиозност, која безбедно може да ја префрли само на послабиот од себе, најчесто на партнерот, тој ќе ја добие потребната моментна графикација дека владее и контролира, губејќи го влогот во (само) довербата и во блискоста со другиот.

Засновано на родови нееднаквости, насилството во традиционалното семејство и натаму ќе продолжи да се пренесува не само генерациски туку и институционално, од семејството преку образованието и понатаму, индивидуално и колективно, за што сме сведоци дека се случува. Сè додека семејното насилство не почне да се разгледува во светлото на еднаквоста на секој човек, независно од неговиот/нејзиниот родов идентитет, сексуалност, капацитети и возрасти, сè додека патријархално востановените релации не почнат да се деконструираат, индивидуално, колективно и институционално, и на родовите нееднаквости не почне да се гледа како на релациски социјално-културен феномен, а не само проблем на едната страна, дискриминацијата и насилствата нема да се стават под контрола. Никакви забрани и казни во тоа нема да бидат од помош.

Заклучни коментари, импликации и препораки

Говориме за родови еднаквости кога жените и мажите уживаат исти права и можности во сите области и делови на заедницата, вклучувајќи ги економското учество и учеството во донесувањето одлуки, но и кога тоа се однесува и на сите други родово идентитетски форми, и кога различните однесувања, аспирации и потреби на човекот се еднакво вреднувани и уважени, независно од неговата родова или полова припадност, или сексуална ориентација.

Најзагрозените од родови нееднаквости се лесно препознатливи во ранливите, немоќните, оние на кои им се одземени слободите и правата. Најчесто и најзабележливо тоа се жените, девојчињата, сиромашните, различните и родово нетипичните, но и многу други, прикриени под превезот на сите други видови нееднаквости. Дали да ја бараме одговорноста во насилникот, или да погледаме пошироко, во социо-политичките и културни услови на заедницата, која нееднаквоста се создава и опстанува?

Општеството е тоа што со својата организација и распоред на силите ја поставува диспропорцијата на моќи, што ги спротивставува страните и ги зајакнува привилегиите на едната страна (група), носител, реализатор и чувар на зададените општествени норми и вредности, на сметка на другите. Во патријархалната заедница, прв на „ударот“ е поединецот (мажот), кому таа некритички му препушта сè. Има ли тој избор и дали некој го прашува момчето што и кој сака да биде додека расте и се (само)определува? Знае ли тоа какви санкции следуваат доколку ја изневери довербата и се осмели да го отфрли „тронот“, или допрва треба да научи? И што доколку и покрај сите обиди, не успее да се искачи на скалилото на моќта! Казните за „неуспехот“ се сурови, а можноста за сочувство и за поплаки е речиси исклучена. Дури потоа настапува жената и девојката, која стоички ги „поднесува“ и ги собира сите фрустрации и удари на повредениот, мажот. Нејзи-

ната задача не е само да трпи и да страда, туку и да ги залечи неговите повреди, да го охрабрува да издржи и да му помогне да успее, но и да се тргне од патот кога тој ќе одлучи дека така му е подобро. Тука се и децата, директни сведоци и жртви на беспопштедноста на родовите нееднакости.

И конечно, кој колку страда во ваквиот распоред на силите станува неважно, зашто страдањата од родовите нееднакости се неспоредливи, неповратни, континуирани... Страдаат сите, секој на родово специфичен начин. Страдаат поврзано, релативски, еден преку друг, во концентрични, затворени кругови. Нема поштедени, ниту победници, покажуваат ХБСЦМ наодите добиени на нашите млади.

Во ваквата комплексна слика на моќната патријархална култура и вредности, да се дојде до децата и до адолесцентите на една сиромашна и несигурна заедница, и да се зборува за нивните права, е еднакво лесно и тешко. Лесно е да се види детската инфериорна позиција на маргинализирана група држена на дистанца и исклучена од сите видови учество, со механизмите на зависност и на контрола, а во очекување на „вистинското“ време тие да пораснат, наспроти природните процеси на развој и осамостојување. Тешко е, затоа што истата група останува невидлива, и со тоа и нерелевантна за учество во развојни политики, важни за добросостојбата на младите, а преку нив и за напредување на целата заедница.

Студијата за однесувањата поврзани со здравјето на децата од училишна возраст (ХБСЦМ)¹⁵, успешно ги помирува овие две спротивставени позиции, успевајќи да го чуе гласот на блиску 5.000 ученици од 11, 13 и 15 години од двете најбројни етнички заедници, македонската и албанската. Преку гласот на младите, оваа студија овозможува да дојдеме до научни факти не само за здравјето на децата, туку и за нивната позиција во заедницата, и тоа да се иско-

---

¹⁵ ХБСЦМ е лонгитудинална, колаборативна (со СЗО) студија за однесувањата поврзани со здравјето на децата од училишна возраст (11, 13, 15 год.), што се спроведува на секои четири години, во сè поголем број земји од Европа, Северна Америка и Канада. Станува збор за социолошка студија, со сеопфатен пристап кон здравјето и факторите на влијанија врз здравствените навики и однесувања на децата од 48 земји. Се потпира на концептот како ресурс и квалитет на животот, во кој на здравјето се гледа како на целина од физичко, ментално, социјално и духовно здравје, наспроти медицинскиот модел според кој здравјето е отсуство на болест. Цел на студијата е увид во актуелните состојби на детското здравје, во конкретни животни околности, компаративно (меѓународно) анализирани со други земји и култури, како и следење на состојбите, низ трендови, во подолг период.

ристи во креирањето подобри услови за нивно еднакво учество во унапредување на нивното здравје и добросостојба.

Но, имаме и поголема и уште понедофатлива, глобална слика на стварноста, на брзи промени без контрола и познати исходи, со кои сè повеќе губиме чекор. Развојот на технологиите, виртуелните реалности во замена за стварноста, како и преплавеноста со нови, реални предизвици што бараат брзи и ефикасни одговори и приспособувања, надвладува над моменталните фрагментарни постигнувања на полето на еднаквоста и на човековите права.

На долги патеки, кога сè поголем број луѓе сè повеќе се чувствуваат несигурно, неизвесно и загрозено, и кога сè помалку има привилегирани, паѓа и браникот на родовите норми и граници. Оеднаш станува повозможно за човекот да се приближи кон автентичното во себе, да се охрабри за новото и за алтернативното, и да стане дел од колективот што победува. Таа пресвртница е исклучително важна точка и во намалување на родовите нееднаквости, особено во осиромашената патријархална заедница, кога со кризата престанува да биде важно кој за што е поставен, туку кој што може да заврши, и кога само заедно може да се преживее. Затоа што во колективот е основата на човековиот опстанок, и тоа оној (колектив) што препознава индивидуални места и способности.

Таков колектив може да биде училишната заедница, со поддршка на правото и на правдата, во нејзината организација и практика. Во општество како македонското, и самото во криза, што нема сили да ги решава прашањата на родовите (не)еднаквости сеопфатно, систематски и навремено, образованието добива шанса да му се спротивстави на традиционалниот патријархален дух и од училиштето да направи безбедно место за предизвикување на дисфункционалните и штетни родови вредности и норми. Концептот за „идеално семејство“, на пример, составено од маж, жена и две деца, со мажот „глава“ на семејството и жената посветена домаќинка и грижлива мајка, може безбедно да се декомпонира, издигнувајќи ја детската реалност над стереотиите за родот и за човековите релации. А истата таа реалност да ја верификува како автентична и добра, со живи примери за тоа, како е да се живее во еднородителско семејство, како е да се биде посвоен, или со родители што не се веќе заедно. И колку е сето тоа сосема во ред. Дека партнерските релации можат да останат вонбрачни, дека сè почесто родителството се одлага за подоцна,

а сè повеќе жени избираат да се школуваат и да се вработат пред да станат мајки. И дека „да се има дете“ денес, веќе не е поврзано со ниту еден норматив – културен, социјален, дури ни биолошки. И да се биде родово нетипичен е исто така во ред, што зборува многу за секој поединец, но и за членовите на заедницата што го прифаќаат и го застапуваат таквото гледиште. И многу други теми поврзани со родовите (не)еднаквости можат да се отворат во училиштата, на автентичен, вистинит начин, близок на децата.

Ако е патријархатот толку моќен, како тогаш да се дојде до родово поправедно општество?

Досегашните интервентни програми за промена на маскулините норми, најчесто биле насочени кон превенција на родово заснованото насилство (31). Најголема успешност, иако со ограничено траење, досега покажале партиципативните програми за млади, со поголеми ефекти во промени на ставовите отколку во однесувањата на младите (32). Главните научени лекции од програмите за превенција сугерираат вклучување не само на момчиња и мажи, туку и на девојчиња и жени. Целта не е само во предизвикот за спротивставување на маскулините норми на привилегираност, моќ и контрола врз жените, туку и во неопходноста да се пристапи и на виктимизацијата на момчињата и на мажите, на нивната траума и на социјалното исклучување и маргинализација (33). Препораките за поширока социјална акција во работа со семејствата и локалната заедницата се делот што ветува одржливост. И конечно, битката за родови еднаквости не смее да се води низ судир на родовите (мажот, жената, и/или „другиот“), ниту во нивното спротивставување и натпревар за позиции и признанија, туку во поврзување околу заеднички вредности што ќе ја гарантираат еднаквоста.

Програмите за млади во раната адолесценција (10-14 год.), иако поретки, спроведени во поразвиените земји, посочуваат дека токму училиштата, вклучително и комуникацијата со наставниците, односно сеопфатното сексуално образование (12), можат најсилно да влијаат врз обликување на родовите ставови во овој период. Еднаквото учество на момчињата и на девојчињата, со емотивно ангажирање на децата во меѓусебни дискусии за родовите улоги и за нееднаквоста во нивните лични односи, во и

надвор од домот, е она што придонесува кон развојот на позитивни ставови, покажале партиципативните програми спроведени во сиромашни и во патријархални земји какви што се Индија (34), Уганда (35) и Непал (11). Вклученоста на родителите и на управата на училиштата во поддршка на курикулумите, ја подобриле одржливоста на ефектите од програмата во период од две години, покажале анализите (34).

Препораки за образовните програми и политики

Раната адолесценција (11-14) е оптимален период за обликување на детските ставови и однесувања, кога децата почнуваат да развиваат полуапстрактно мислење, чувства на емпатија кон другите и да ги разбираат концептите на праведност и еднаквост (11). Во истиот период маскулините норми на патријархатот ги охрабруваат момчињата за физичка издржливост, емоционален стоицизам и вештини за хетеросексуален натпревар, што за нив станува претежок и контроверзен предизвик. Тоа дава и појаснување на сè поголемата склоност на момчињата кон ризични однесувања какви што се уживањето супстанции, впуштањето во незаштитени сексуални односи, како и насилствата врз девојките, или групните физички пресметки со момчињата. Ова појаснува и зошто момчињата не бараат лесно помош, како и зошто нивните ментално здравствени проблеми и нарушувања, не се толку лесно препознатливи и навремено адресирани.

Промената во маскулините норми бара мотивирање на момчињата за дополнителен напор, да ѝ се спротивстават на потребата од моќ, и на привилегиите што одат со неа, како и зајакнување на нивната отпорност на социјално исмевање и стигматизација кога не успеваат или одбиваат да живеат според мачо-идеалите. Промената на нормите во поширока општествена рамка бара социоеколошки пристап, кој ќе ги адресира не само посебно момчињата, туку и нивните врсници/врснички, родители, училиштето, а ќе ја мобилизира и целата (локална) заедница.

Оттука и можните чекори (претпоставки) за одржливи промени во полето на родовите еднаквости би биле:

- Полето на истражувања на родовите нееднаквости бара збогатување и редовно обновување на евиденцијата за состојбите. Националните истражувања, споредени со наодите и со добрите практики од ниско и од средно развиените земји, можат да бидат од голема помош, наспроти исклучиво потпирање на резултатите од развиените земји (36). Искуствата на добри практики во сеопфатното сексуално образование, со фокус на родовите еднаквости, можат да бидат успешни модели за следење.
- Подобро дизајнирани евалуациски методи, со подолга временска рамка, за проценка на одржливоста и следење на промените во родовите ставови, и како тие придонесуваат на поширок општествен план во промени на нормите, и во здравјето и однесувањата на младите момчиња (31).
- Преиспитување и ревизија на сите точки на влијанија во образовниот процес што директно, преку училишни програми, курикулуми, учебници, правилници, кодекси и сл., или индиректно (лични ставови и однесувања на наставниот и на училишниот персонал) генерираат и негуваат родови нееднаквости. Потребно е охрабрување на наставниците за менување на личните, дискриминирачки ставови, преку нивно поголемо учество во континуирани обуки засновани на евиденции.
- Поголемо внимание кон родителската улога, значајна во формирањето на детските уверувања и погледи. При што е важно да се истражи кои аспекти на родителството се пресудни во обликувањето на родовите ставови на адолесцентите, за тие посебно да се адресираат низ процесот на образование, во соработка со родителите. Нашето образование има многу искуства со конфронтирачки родителски ставови поврзани со сексуалното образование, но и со задолжителното средно образование, како и по прашањето на образованието на женските деца. Наместо да изготви стратегии за нивно надминување во соработка со семејството, системот им повладува на сомнежите и лесно се повлекува.

- Семејното насилство и злоупотребата на детето, со податоците што веќе ги имаме, не смее да остане табу-тема, што се прескокнува или се дискутира инцидентно и по откриен случај. Семејното насилство треба да се постави пред родителите, пред сите други приоритети поврзани со образованието, со евиденција за висината на преваленциите, но и за нивните последици по детскиот развој и добросостојба. Образованието треба да креира услови со амбиент на соработка и поддршка на родителите за овие и за други „табу-теми“, какви што се сексуалноста, родовите прашања, ризиците и развојните потенцијали, поврзани со нив. Само во рамките на образовниот систем тие можат да се отвораат безбедно, информирано, сеопфатно и успешно како за учениците, така и за нивните родители.
- Имајќи го предвид растечкото влијание на медиумите, особено на социјалните медиуми врз животот на адолесцентите, неопходно е подобро разбирање како на нивното негативно влијание по здравите избори на младите, така и на ризиците, но и на моќта и потенцијалите на многубројните медиумски пристапи во унапредување на родовите ставови и однесувања на младите.

Конечно, родовата социјализација мора да оди рака под рака со напорите за веднакво клучување на девојчињата, како и на момчињата. Додека родовата социјализација на момчињата оди преку ревидирање на темите на маскулиноста, на диспропорцијата на моќи и на лажните и прескапи привилегии што одат со нив, родовата социјализација на девојчињата се очекува да ги зајакне и да ги охрабри автономјата, (само)довербата и (само)увереноста во сопствените вредности, независни од „другиот“. Паралелно водени, процесите на родова социјализација, полесно ќе можат да се справат со маскулините норми и со родовите нееднаквости, што ќе отвори поинаков пат кон возрасната доба, помалку оптоварен со родова контрола, ограничувања и родово специфични страдања, а со подобри исходи, и за двете страни. Таквиот развој има повеќекратни ефекти по квалитетот на животот на индивидуално ниво, во семејството, и во целата заедница.

Библиографија

1. McCarthy K., Brady M., Hallman K. Population Council; New York: 2016. Investing when it counts: Reviewing the evidence and charting a course of research and action for very young adolescents.
http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2016PGY_InvestingWhenItCounts.pdf
2. Tim Carrigan, Bob Connell, and John Lee, *Hard and Heavy: Toward a New Sociology of Masculinity* in Michael Kaufman, ed, *Beyond Patriarchy: Essays by Men on Pleasure, Power, and Change* (Oxford 1987)
3. Becker, M. Patriarchy and Inequality: Towards a Substantive Feminism, University of Chicago Legal Forum, 1999
4. Allan G. Johnson, *The Gender Knot: Unraveling Our Patriarchal Legacy*, Temple University Press; 3rd Edition (October 19, 2014)
5. Faludi S, *Stiffed – The roots of the modern man rage*, Harper Collings Publishers, New York, 2019
6. Roberta S. Sigel, *Ambition and Accommodation: How Women View Gender Relations* 167-74 (Chicago 1996).
7. Boyce, W., Torsheim, T., Currie, C. et al. The Family Affluence Scale as a Measure of National Wealth: Validation of an Adolescent Self-Report Measure. *Soc Indic Res* 78, 473–487 (2006). <https://doi.org/10.1007/s11205-005-1607-6>
8. Miller E., Colyba J.A., Paglisotti T., Espelage D. L. et. Male Adolescents' Gender, Attitudes and violence: Implications for Youth Violence Prevention. *American Journal of Preventive Medicine*.
9. Jo Inchley, Dorothy Currie, et al. edit. Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Volume 2. Key data. 2020 <http://www.hbsc.org/publications/international/>
10. Laura Flanders, *Real Majority, Media Minority: The Cost of Sidelining Women in Reporting*, Common Courage 1997.
11. Lundgren R., Beckman M., Chaurasiya S.P. Whose turn to do the dishes? Transforming gender attitudes and behaviours among very young adolescents in Nepal. *Gender Dev.* 2013;21:127–145.
12. Kågesten A., Gibbs S., Blum R.W. Understanding factors that shape gender attitudes in early adolescence globally: A Mixed-Methods systematic review. *PLoS One.* 2016;11:e0157805. [PMCID: PMC4920358] [PubMed: 27341206]
13. Blakemore SJ. Adolescence and mental health. *Lancet.* 2019

14. Willroth, E. C., Atherton, O. E., & Robins, R. W. (2020). Life satisfaction trajectories during adolescence and the transition to young adulthood: Findings from a longitudinal study of Mexican-origin youth. *Journal of Personality and Social Psychology*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/pspp0000294>
15. Orben A, Lucas R.E., Fuhrmann D. & Kievit R. A. - Trajectories of adolescent life satisfaction (2020, August /in press/
16. Goldbeck L, Schmitz TG, Besier T, Herschbach P, Henrich G. Life satisfaction decreases during adolescence. *Qual Life Res*. 2007 Aug;16(6):969-79
17. Casas F, González-Carrasco M.; *Subjective Well-Being Decreasing With Age: New Research on Children Over 8*, In *Child Development*, Vol. 90, issue 2, 2018
18. Tamnes Ch. K., Walhovd K. B., Grydeland H., Holland D.; *Longitudinal Working Memory Development Is Related to Structural maturation of frontal and parietal cortices* *J Cogn Neurosci* 2013 Oct;25(10):1611-23.
19. Kwong, A.S.F., Manley, D., Timpson, N.J. et al. Identifying Critical Points of Trajectories of Depressive Symptoms from Childhood to Young Adulthood. *J Youth Adolescence* 48, 815–827 (2019). <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0976-5>
20. Ќостарова Унковска, Л. Нееднакости во здравјето и правата на ЛГБТ-младите на 13 и 15 години во Северна Македонија - Скопје : Коалиција Сексуални и здравствени права на маргинализираните заедници, 2019. - 54 стр. : табели ; 21 см
21. Lancet Adolescent health: Boys matter too. *Lancet*. 2015;386:2227. [PubMed: 26681274]
22. Yousaf O., Grunfeld E.A., Hunter M.S. A systematic review of the factors associated with delays in medical and psychological help-seeking among men. *Health Psychol Rev*. 2015;9:264–276. [PubMed: 26209212]
23. Way N., Cressen J., Bodian S. “It might be nice to be a girl... Then you wouldn’t have to be emotionless”: Boys’ resistance to norms of masculinity during adolescence. *Psychol Men Masc*. 2014;15:241–252.
24. Shaikh M.A, Abio A., Celedonia K.L., Wilson M.L. Wilson. - Physical Fighting among School-Attending Adolescents in Pakistan: Associated Factors and Contextual Influences
25. Crocket L.J., Raffaelli M., Millanen K.L., Adolescent Sexuality: Behavior and Meaning In book: *Blackwell Handbook of Adolescence* (pp.371 - 392) January 2008 DOI: 10.1002/9780470756607.ch18
26. Brogaard, Berit. *On Romantic Love*, Oxford University Press, 2015.
27. Casey, BJ; Jones, R.M., (2010). “Neurobiology of the Adolescent Brain and Behavior: Implications for Substance,” *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*; 49(12):1189–1285:

28. Brooks-Gunn, J., & Paikoff, R. (1997). *Sexuality and developmental transitions during adolescence*. In J. Schulenberg, J. L. Maggs, & K. Hurrelmann (Eds.), *Health risks and developmental transitions during adolescence* (p. 190–219). Cambridge University Press.
29. Miller E., Colyba J.A., Paglisotti T., Espelage D. L. et.: Male Adolescents' Gender, Attitudes and violence: Implications for Youth Violence Prevention. *American Journal of Preventive Medicine*. December, 2019.
30. Kudva N., Driskell., Creating Space for Participation: The Role of Organizational Practice in Structuring Youth Participation. *J Community Development*, Volume 40, 2009 - Issue 4
31. Dworkin S.L., Treves-Kagan S., Lippman S.A. Gender-transformative interventions to reduce HIV risks and violence with heterosexually-active men: A review of the global evidence. *AIDS Behav*. 2013;2845–2863. [PubMed: 23934267]
32. 17. Ricardo C., Eads M., Barker G. Promundo, SVRI; Washington DC: 2011. Engaging boys and young men in the prevention of sexual violence: A systematic and global review of evaluated interventions. <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/menandboys.pdf> Available at: Accessed September 3, 2017.
33. Jewkes R., Flood M., Lang J. From work with men and boys to changes of social norms and reductions of inequities in gender relations: A conceptual shift in prevention of violence against women and girls. *Lancet*. 2015;385:1580–1589. [PubMed: 25467578]
34. Achyut P., Bhatla N., Khandekar S. ICRW; New Delhi: 2011. Building support for gender equality among young adolescents in school: Findings from Mumbai, India [Internet] http://www.ungei.org/resources/files/GEMS_Building_Support_for_Gender_Equality_Adolescents.pdf Available at: Accessed September 3, 2017.
35. Institute for Reproductive Health (IRH) Georgetown University; Washington DC: 2016. GREAT Project: End line Report.
36. Haberland N. The case for addressing gender and power in sexuality and HIV education: A comprehensive review of evaluation studies. *Int Perspect Sex Reprod Health*. 2015;41:31–42. [PubMed: 25856235]

